

BELÉNYI GYULA

Változások az ipari munkaerőpiacon (1948–1956)

1949–1956 között Magyarországon megduplázódott az ipari termelés. A magyar gazdaságtörténetben páratlan ütemű, ám többek között éppen a fejlesztés túlfeszítettségéből következően ellentmondásokkal terhes és több vonatkozásban látszateredményeken alapuló növekedés egyik legfőbb forrása az ipari munkaerőpiac¹ nagyarányú bővülése – az extenzív iparosítás e jellegzetes eszköze – volt. Az 1948-at követő nyolc esztendő alatt az ipari és építőipari foglalkoztatottak száma 57%-kal, ezen belül az állami ipar fizikai munkásainak száma 87%-kal növekedett. Az ipari munkaerőpiac jelentős bővülését belső struktúrájának átalakulása, valamint ágazati, foglalkozási, szektorális és területi szegmentumainak megváltozása kísérte. Egyidejűleg, a gazdaságirányítás merőben új rendszerének kialakulásával összefüggésben, működésének mechanizmusa is jelentősen módosult. E változásokat – e piac sajátos jellegéből következően – hasonlóan nagy társadalomtörténeti fordulatok kísérték, sőt részben (pl. a munkanélküliek foglalkoztatás iránti igénye esetében) indukálták is.

Az ipari munkaerőpiac változásainak vizsgálata már csak azért is figyelmet érdemelhet, mert régi keletű – mondhatni krónikus – gazdaság- és társadalomtörténeti meghatározottságok, lényegében modernizációs problémák, új történelmi feltételek mellett megindult megoldási kísérletének képezték részét. Ilyen – ismert – meghatározottságok voltak többek közt az ipar nemzetgazdasági szerepének nyugat-európai összehasonlításban viszonylag kisebb súlya; a munkaerő jelentős részének a mezőgazdaságban rekedése és kihasználatlansága, a nagyfokú agrártúlnépesedés, valamint a vontatott polgárosodás következményeként a polgári társadalom jelentős tömbjeinek dezintegráltsága.

A vizsgálatnak a fizikai dolgozók (köznapiiban fogalmazva: az ipari munkások) munkaerőpiacára szűkítését a számszerű növekedésükkel kapcsolatban imént hivatkozott adat már önmagában is indokolja. Előjáróban ehhez legfőljebb annyit szükséges hozzátenni, hogy gyors növekedésének nemcsak gazdaságtörténeti, de társadalomtörténeti jelentősége is kiemelkedő: időszakunkban ez a – távolról sem homogén – társadalmi csoport vált a legtömegesebb mobilitási áramlatok fő gyűjtőmedencéjévé. Az pedig, hogy e változási folyamatok leírása igényli a vonatkozó gazdaságpolitikai gyakorlat elemzését is, e történeti periódus általános politikai kondícióinak egyenes következménye. Az ipari munkaerőpiac tényleges változásainak két, jól elkülönülő szakaszban (1949–1953 és 1953–1956) történő vizsgálatát tehát szükségképpen az állam ezzel kapcsolatos tevékenységének elemzése kell megelőzze.

¹ A munkaerőpiac (munkapiac) 1945 előtti történetével foglalkozó – nem nagyszámú – hazai történeti irodalom a fogalom jelölésére a „munkapiac” kifejezést használja. (L. pl. *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó, 1983. és uő.: A budapesti házcseléd munkaerőpiac működési mechanizmusai (1890–1941). Századok 1983. 2. sz.) Nem vitás, hogy tartalmilag a „munkapiac” terminológia a pontosabb, hiszen a munkavállaló munkát kínál a piacon (és nem teljes munkavégző képességét, azaz munkaerejét), s díjazást is munkájáért kap. Az 1945 utáni időszak hazai közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalmában azonban olyan egyértelműen a „munkaerőpiac” kifejezés terjedt el, hogy jelenkortörténeti jellegű dolgozatunkban indokoltnak láttuk e gyakorlat

Az állami szabályozás (1949–1953)

Az a gazdaságpolitikai gyakorlat, amely az ipari munkaerőpiac történetének látványos, egyszerűen igen ellentmondásos fordulatához elvezetett, 1948 derekától kezdett kialakulni, végleges – és végletes – formát pedig 1951 elejére öltött. A nemzetközi helyzet bonyolult – itt nem tárgyalandó – hatásaival szoros összefüggésben 1948 második felétől a júniusban megalakult Magyar Dolgozók Pártja (MDP) legfőbb gazdaságpolitikai célkitűzésévé a nehézipari, ezen belül is egyre inkább a hadiipari termelés minél gyorsabb emelése vált.² A nehézipari termelés ugrásszerű növeléséhez felhalmozási forrásul kívánták felhasználni a gazdaság valamennyi más szektorát; egyik legfőbb eszközének pedig a foglalkoztatotti létszám maximális mértékű emelését, valamint a munkaerő tömeges, kényszerből sem mentes átcsoportosítását tekintették. E körülmények magyarázzák, hogy időszakunkban, különösen 1953-ig a központi munkaerő-gazdálkodási politika a gazdaságpolitika egészének egyik elsőrendű fontosságú területévé lépett elő: hiszen rendelkezett az extenzív iparosítás egyik legfőbb belső erőforrásával, a munkaerővel.

A munkaerőpiaci folyamatokba történő egyre nagyobb arányú központi beavatkozás hátterében az állam, a központi igazgatás gazdasági szerepének általános jellegű és ugrásszerű megnövekedése állt, beleértve az MDP ilyen jellegű tevékenységét is. Bár a munkaerőpiaci folyamatok állami szabályozásának számottevő, 1945 előttre is visszanyúló előzményei voltak,³ az 1948/49-től kiépített központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer minőségileg új jelenség volt. Még közvetlenebb, 1945–1948. közötti előzményeiből is csak egyes részjelenségek hozhatók vele összefüggésbe, noha az állami beavatkozás már 1945-től nagy és folyamatosan növekvő szerepet játszott a gazdaság egészének működtetésében, ezen belül a munkaerőpiac szabályozásában is. Az 1945-tel kezdődő állami szabályozás ugyanis elsősorban gazdasági kényszerhelyzetekhez kapcsolódott – noha túl is mutatott azokon –: az újjáépítés legelemibb teendőinek ellátásához szükséges munkaerő biztosítása 1945-ben, később a munkanélküliség enyhítésére hozott intézkedések, közmunkák szervezése, külföldi munkavállalási lehetőségek biztosítása stb.⁴

Az 1948-tól kiépített központosított munkaerő-gazdálkodási rendszert az előbbiekkal szemben nem ilyen gazdasági szükséghelyzetek megoldására, hanem – mint említettük – a feszített ütemű extenzív iparosítás munkaerőigényének kielégítésére hozták létre, egy átfogóbb gazdaságpolitikai konstrukció integráns részeként. Mindez közvetlenül összefüggött azzal a szemléletváltással, amely 1948 derekától a magyar gazdaság fejlesztésének célmeghatározásaiban és a felhasználandó eszköztrendszer tekintetében bekövetkezett. Ennek következményeként, a gyakorlatban 1948–1949 fordulójától, egyre inkább az ipari munkáslétszám egyoldalú mennyiségi növelésére irányuló törekvések uralkodtak el. Maga a számszerű növelés, az ipari munkaerőpiac bővítése természetesen indokolt – a gazdaság és társadalom adott, 1940-es évek végi állapotának megfelelő – törekvés volt. Ennek egykorú felismerése nem is maradt el; például a 3 éves tervvel kapcsolatos fejlesztési javaslatokban esztendőnként 10–10%-os ipari létszámbővülést tartottak indokoltnak.⁵ Az MDP 1948 júniusában elfogadott programnyilatkozatában ugyancsak szerepel az ipari munkáslétszám emelésének célkitűzése, ám a magas színvonalú ipari munkavégzés fokozása, a „minőségi ipari munka”

követését. Ilyen értelemben tisztázza e terminológiai problémát egy újabban megjelent közgazdasági munka is: A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Szerk.: *Galasi Péter*. Bp., 1982. 13.

²Az MDP iparosítási politikájára l.: *Berend T. Iván*: Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950. Bp., 1964., újabban: *Pető Iván–Szakács Sándor*: A magyar gazdaság négy évtizede (1945–1985). Bp., 1984. (Kézirat)

³Az 1930-as évek végétől kezdve, a hadigazdálkodásra való áttéréssel párhuzamosan, az állam egyre inkább beavatkozott a munkaügyi kérdésekbe is. Ennek jele volt pl. az 1939. évi II. törvény és a 4860/1941. ME sz. rendelet. – L.: *Schönwald Pál*: A dolgozók élet- és munkakörülményeinek alakulása a munkajog szabályainak tükrében. 1945–1951. Bp., 1979. 36–38.

⁴*Báksay Zoltán*: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949). Bp., 1983.

⁵*Mártonfi Rudolf*: A hároméves terv és a munkaerő-gazdálkodás. Gazdaság, 1948. márc. 15.

fejlesztése állt a vonatkozó elképzelések középpontjában. A munkáslétszám bővítését pedig ezzel összekapcsolva, s mintegy ennek alárendelve, illetve részben a foglalkoztatottsági nivó emelésének erős szociális kényszerétől (munkanélküliség) sarkallva képzelték el.⁶

Az említett szemléletváltás, amelynek első jelei 1948 őszén már határozottan mutatkoztak,⁷ lényege éppen ebben a vonatkozásban mutatkozott meg: a minőségi fejlesztésről való lemondásban. Ennek pedig a fejlődés távlati szempontjából is nagy volt a jelentősége. Az iparosítás és vele az ipari munkaerőpiac bővülése olyan fejlődési pályára tért, amelyen a modernizációs alternatívák közül elsősorban a mennyiségi növekedésre törekvő megoldások domináltak, egy elvileg lehetséges „minőségi modernizációs” úttal szemben.

Az ipari munkáslétszám 1950–1954. közötti növelésére vonatkozó első tervek, pl. az 1948 novemberében megszabott 300 ezer fős emelés, számszerűleg nemcsak teljesíthetők voltak, hanem viszonylag széles társadalmi rétegek – munkanélküliek, elégtelenül foglalkoztatott agrárproletárok – igényeinek is megfeleleltek. Az ipari munkaerőpiac bővítésére vonatkozó terveket azonban rövid időn belül többször is jelentősen felemelték, s ez végül mennyiségileg is teljesíthetetlen tervek elfogadásához vezetett: az első öt éves tervről szóló, 1949 decemberében elfogadott törvényben négy és félszáz ezer, 1951 februárjában, az MDP II. kongresszusán pedig hat és félszáz ezer új ipari munkahely létesítését tűzték ki célul.⁸

A munkaerőpiac működését egyre erőteljesebben befolyásoló központosított munkaerő-gazdálkodás irányítási rendszerének kiépítése 1948-ban vette kezdetét, az Országos Munkaerő-gazdálkodási Hivatal (OMH) létrehozásával.⁹ Az ezen a néven 1950 januárjáig működő központi munkaerő-gazdálkodási intézmény az 1948 második felétől kiépített gazdaságirányítási mechanizmus, az utasításos gazdaság szervezeti rendszerébe illeszkedett. Az OMH a gazdaságirányítás területén tapasztalható, rohamosan erősödő centralizációs tendenciának megfelelően 1948 második felétől átvette és összpontosította a munkaerő-gazdálkodással kapcsolatos különféle intézmények és szervezetek (egyes minisztériumok, az Állami Munkaerő-gazdálkodási Bizottság, ill. a szakszervezetek) ilyen jellegű tevékenységét.¹⁰ „A G. F. (sic!) szükségesnek tartja – olvashatjuk a Gazdasági Főtanácsnak egy, a munkaerő-gazdálkodással foglalkozó, 1948 júliusi határozatában¹¹ – a munkaerő-gazdálkodás és munkaközvetítés egységesítését központi állami munkaerő-gazdálkodási szervezet felállításának útján...”. Az OMH lett tehát az első olyan központi gazdaságirányítási intézmény, amelyet a „tervszerű és átfogó munkaerő-gazdálkodás”¹² szervezésére hoztak létre, és amely a szakoktatás és a szakképzés irányításának feladata mellett átvette az 1946-tól kötelezővé tett – ezért igen jelentős – munkaközvetítési tevékenységét is.

A munkaközvetítés területén bekövetkezett változás lényegében az addig nagy jelentőségű szakszervezeti munkaközvetítői tevékenység megszüntetéséhez vezetett. Ez kezdetben, 1948 nyarán a szakszervezetek részéről halk – és nem „hivatalos” – ellenvetést váltott ki, bár inkább csak olyan formában, hogy bizonyos „hálátlan”, „népszerűtlen” feladatokat (pl. a munkaerőnek egyik munkahelyről a másikra történő átirányítását) a szakszervezetek jobban el tudnák látni, mint „az állam-

⁶ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. 2. kiad. Szerk.: *Rákosi Sándor és Szabó Bálint*. Bp., 1979. 597–598.

⁷ Az MDP Központi Vezetőségének 1948. nov. 27-i ülésén Rákosi Mátyás és Gerő Ernő is ilyen szellemben szólaltak fel. L.: *Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát*. Bp., 1955. 290. és *Gerő Ernő: Harcban a szocialista népgazdaságért*. Bp., 1950. 301.

⁸ Az egyes létszámemelési tervek forrásai a következők: az 1948. novemberi KV ülés: *Rákosi*: i. m. 290.; az 1949. decemberi: 1949. évi XXV. törvény; az 1951. márciusi: A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp., 1956. 49.

⁹ Az Országos Munkaerő-gazdálkodási Hivatal létrehozásáról a 12400/1948. Korm. sz. rendelet intézkedett.

¹⁰ 1714/1948. G.F. sz. határozat (1948. júl. 29.): „Munkaerő-gazdálkodási Hivatal létesítése” – Gazdasági Főtanács Határozatok Tára, 1948. júl. 29.

¹¹ 1597/1948. G.F. sz. határozat (1948. júl. 15.): „Munkaerő-gazdálkodás és munkaközvetítés egységesítése” – Uo. 1948. júl. 15.

¹² 1714/1948. G.F. sz. hat. Uo.

apparátus bármely szerve”, hiszen közelebb állnak a dolgozókhöz, ezért céljukat jobban el tudják velük fogadtatni.¹³ Jóllehet ez az érvelés nemcsak a központi gazdaságpolitikai célkitűzéseket tette magáévá (azáltal, hogy részleges megvalósításukra ajánlkozott), de bizonyos racionalitás is volt benne, mégsem bizonyult hatásosnak. (Egyedül a mezőgazdasági munkásság közvetítése maradt szakszervezeti hatáskörben – a DÉFOSZ végezte¹⁴ –, ennek azonban nem az MDP munkaerő-gazdálkodási, hanem falusi politikájában rejlett az oka). A munkaközvetítés „államosítása”, az egységes nyilvántartási hálózat kiépítése természetesen előnyökkel járt, ám ezek sem feleltethetik, hogy a szakszervezeti közvetítői tevékenység felszámolása a szakszervezetek általános visszaszorításának képezték a részét, egy olyan szakszervezeti politikának, amely pl. egyoldalúan úgy ítélte meg, hogy a szakszervezetek „ma (1949-ben – B. Gy.) a termelés fokozásán keresztül szolgálják legjobban a dolgozók érdekét”.¹⁵

A központi munkaerő-gazdálkodási szervezetrendszer kiépítésének fő gazdasági tartalma a „spontánnak” tekintett munkaerőpiaci folyamatok adminisztratív (nem gazdasági) eszközökkel történő szabályozása, végső soron a piacjelleg visszaszorítása, megszüntetése volt. (Ide értve az OMH örökébe lépett, 1950 januárjában létesített Munkaerőtartalékok Hivatala,¹⁶ az MTH működését is.) E törekvés megfelelt a piac gazdasági szerepéről alkotott egykorú politikai gazdaságtani felfogásnak, s még inkább annak a gyakorlati gazdaságpolitikai törekvésnek, amely a munkaerő kiemelt ágazatokba koncentrációját kívánta elérni, a gazdaság egyes ágai, ágazatai és szektorai közötti nagyarányú munkaerő-átcsoportosítás által.

Ennek a munkaerő-gazdálkodási gyakorlatnak, illetve az ezzel kapcsolatos irányítási rendszernek fontos elemét alkotta a tervgazdálkodás rendszerébe integrált vállalati szintű munkaerő-gazdálkodás megszervezése is. Ez 1949 derekán vette kezdetét. Az OMH vezetője egy 1949 nyarán közzétett írásában még azért róta meg a vállalatokat, mert nem folytattak kellően tervszerű munkaerő-gazdálkodást, s hogy ebből a szempontból is a „vállalati sovinizmus” jellemezte volna gazdálkodásukat.¹⁷ E figyelmeztetést követően, 1949 novemberében – az első ötéves terv előestéjén – rendelet jelent meg, amely az ún. terveköttelezett vállalatok – a foglalkoztatotti létszámot tekintve a vállalatok elsősorú többsége 1949 végén már ilyennek számított – számára kötelezővé tette az ötéves munkaerőterv elkészítését.¹⁸ A gazdaságirányítás ekkor kialakított rendszerében a vállalatok éves és ötéves munkaerő-gazdálkodási terveiket a központi munkaerő-gazdálkodási szerv (OMH, majd MTH) és az ágazati minisztériumok – amelyekben munkaerő-gazdálkodási osztályokat szerveztek – által közölt keretszámok alapján készítették. A minisztériumi szintű irányítás számára az Országos Tervhivatal (OT) Munkaügyi Főosztálya írta elő az ágazati keretszámokat. A vállalatok között a szocialista gazdaság történetének már e korai periódusában is megindult a munkaerőért folyó konkurrencia, amelyben – a kötött bér-gazdálkodás miatt – elsősorban ún. bérén kívüli juttatásokkal igyekeztek a konkurrencián túltenni (lakás, szociális ellátás stb.).¹⁹ Ezzel párhuzamosan ugyancsak korán jelentkezett a munkaügyi vonatkozású tervalku is: mivel a vállalatok számára a termelésnövelés, a tervteljesítés (és -túlteljesítés) egyik legkézenfekvőbb módja a minél nagyobb arányú létszámnövelés volt, érdekelték voltak abban, hogy minél magasabb munkaerő-létszámot

¹³ Gazdaság, 1948. jún. 1.

¹⁴ Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL) DÉFOSZ ir. 1949. (rendezetlen). Az OMH és a DÉFOSZ együttes „Körrendelet tervezet”-e, 1949. nov.

¹⁵ Vö.: Az MDP Politikai Bizottságának határozata a MÉMOSZ munkájáról: Az 1949. aug. 31-i Szabad Nép alapján közli: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és a Szervező Bizottságának határozatai. Bp., 1951. 129–140.

¹⁶ 8/1950 (jan. 8.) M.T. számú rendelet. Magyar Közlöny, 1950. jan. 8.

¹⁷ Sásdi Nándor: Tervezési módszerek a munkaerő-gazdálkodásban. Gazdaság, 1949. jún. 1.

¹⁸ 169/9/1949 N.T. (szept. 17.) utasítás. – Népgazdasági Tanács Határozatok Tára. 1949. szept. 17.

¹⁹ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) Országos Tervhivatal (OT) ir. XIX – A – 16 – a. 223.d. 1951. szept. 15-i jelentés. – A jelentés a mezőgazdaság állami szektorának munkaerő-ellátásával foglalkozik, s megállapítja: a vállalatok közül „az viszi el a dolgozót, amelyik többet ígér”.

alkudhassanak ki a központi irányító szervektől.²⁰ A vállalati létszámgazdálkodásban korán megjelenő erőteljes expanzivitás magyarázata a tőkekorlát eltűnésében keresendő, ami a gazdaság egész rendszerének – Kornai János által leírt – átalakulásával, ún. erőforráskorlátos rendszerré válásával volt kapcsolatos.²¹

A munkaerőpiac leépítésére irányuló törekvések legjellegzetesebb megnyilvánulásai az egyéni (személyes) munkaerőmozgás szabályozásában érhetőek tetten. E szabályozás elsősorban gazdaságon kívüli, túlnyomóan jogi eszközökkel történt.

1945–1948 között, a szakszervezetek és az üzemi bizottságok tevékenységének is köszönhetően a munkásság munkaerőpiaci stabilitása, a súlyos foglalkoztatási gondok ellenére is növekedett. Ezt a munkaerőpiac erős szegmentáltsága tette lehetővé: egyes foglalkozásokban és gazdasági ágakban nagyarányú túlkínálat és instabilitás, másutt, elsősorban a vállalati munkaerőpiacon jelentős stabilitás uralkodott. A stabilitás növekedésének háttérében jogi intézkedések álltak. Már 1945-ben – régi munkáskövetelésnek eleget téve – rendezték a felmondási időt, valamint a dolgozók számára előnyösen szabályozták a végkielégítést. 1946-tól kötelezővé tették a munkaközvetítést – ebben a szakszervezeteknek jutott döntő szerep –, majd a kormány külön engedélyhez kötötte a nagyobb létszámot érintő elbocsátásokat.²² Az így kialakult munkaerőpiaci helyzet – különösen egyes szegmentumokban – jelentős biztonságot teremtett a munkavállalók számára, ám kétségtelenül lassította a gazdaságilag kívánatosnak tekinthető munkaerő-mobilitást.

Amikor a helyreállítási periódus befejeződésével és az extenzív iparosítási program megindításával a gazdaság és különösen az ipar új fejlődési pályára tért, e kérdés jelentősége megnövekedett. Az ipari termelés ugrásszerű emelésére törekvő gazdaságpolitika érdekeinek a munkavállalók munkaerőpiaci stabilitása nem felelt meg, hiszen e politika célja a munkaerő nagyarányú átcsoportosítása, összpontosítása volt. Pontosabban szólva: csak a kiemelt ágazatok és a kiemelt vállalatok esetében volt érdeke – ott viszont elsőrendű! – a munkaerő stabilitása,²³ tehát egyidejűleg törekedett a mobilitás serkentésére és a stabilitás megőrzésére is.

A munkaerő-mobilitás serkentésére hozott központi intézkedések nyomán objektív ellentét keletkezett az állam gazdasági céljai (a termelés minél gyorsabb ütemű növelése stb.) és bizonyos, 1945–1948 között éppen a munkáspártok (a gazdasági élet irányítását egyre közvetlenebbül kezelve vevő MDP elődei) által kivívott munkás-érdekvédelmi intézkedések között. E konfliktus kialakulása természetesnek tekinthető, hiszen a magántulajdon megszüntetése nem vonta maga után a munkaadó (üzem, vállalat stb.) és a munkavállaló érdekkülönbségeinek (teljes megszűnését. Ennek fel- és főleg elismerése azonban hiányzott az MDP politikájából; az egykorú felfogás szerint a tulajdonviszonyok megváltozása azonnal megszüntetett minden érdekellentétet munkaadó és munkavállaló között. Az államosítások után – olvashatjuk egy korabeli értékelésben – a munkás már úgy dolgozik a gyárban, „mint a gazda, aki magának dolgozik”, s legszemélyesebb érdeke a legmagasabb teljesítmény produkálása, ellentétben a kapitalizmussal, ahol a normaemelését elkerülendő, csúcsteljesítménye eltitkolására törekedett.²⁴ Amikor viszont a valóságban ténylegesen ütközött a munkaadó és a munkavállaló érdeke, a konfliktust rendszeresen előbbiek javára oldották fel, amit megkönnyített az, hogy a munkavállalói érdekeket intézményesen (pl. a szakszervezetek által) alig lehetett megjeleníteni. (Így aztán azok spontán, nem formalizált úton kerestek megoldást, amit a termelési eredmények is megszenvedtek, társadalmi hatásairól nem is beszélve.)

²⁰ UMKL, Munkaerő-tartálekkek Hivatala (MTH) ir. XIX-C-4. 11. és 13.d.

²¹ Kornai János: A hiány. 2. kiad. Bp., 1982. 42–46., 259–264. és 270–277.

²² Dr. Nagy László: Munkajogunk feladatai a dolgozók stabilitásának előmozdításával kapcsolatban. – Munkaügyi Szemle, 1957. 1–3. sz. 9–15. – A szakszervezetek munkaközvetítő tevékenységére I.: Kossa István: A magyar munkásmozgalom időszerű kérdései. Gazdaság, 1947. aug. 15.

²³ Ezt esetenként ösztönözni is igyekezett, pl. a bányászatban fizetett húségjutalommal, vagy kiemelt jelentőségű helyi munkaerőpiacokon (pl. Sztálinvárosban és Komlón) fizetett bérpótlékkal.

²⁴ A munkához való szocialista viszonyról. Gazdaság, 1949. nov. 1.

A munkaerőmozgás szabályozásában kiemelkedő szerepet játszott a munkajog, amely jelentős mértékben a szovjet példát követte.²⁵ Noha időszakunkban a munkaüggyel kapcsolatos jogfejlődésben fontos előrelépés is történt (pl. a munkához való jog alkotmányos rögzítése), a munkaüggyel kapcsolatos rendelkezésekre és magára a joggyakorlatra elsősorban nem ez, hanem a munkaerőmozgás egyre szigorúbb – végül példátlan draszticitásba átsapó – szabályozása volt a jellemző. Az 1948 tavaszán–nyarán hozott, a munkaerőpiaci stabilitás csökkentésére irányuló intézkedések gazdasági indokoltsága ugyan kezdetben tagadhatatlan volt, de lényegében ezek jelentették a nyitányát egy olyan intézkedéssorozatnak, amelynek eredményeként munkaadó és munkavállaló között – a keresleti és a kínálati oldal között – jogi szempontból nagyfokú egyenlőtlenség keletkezett. A 3950/1948. Korm. sz. rendelettel lehetővé tették, hogy a szakszervezeti munkaközvetítés igénybevétele nélkül a munkavállalót más munkahelyre helyezték át, vagy munkaviszonyát megszüntessék, egy e célból létesített bizottság döntése alapján. Nem sokkal később e bizottságok szerepét is átvette a vállalatvezetés, mindössze azzal a megszorítással, hogy az elbocsátás tényét – *post festa* – be kellett jelentenie az Állami Munkaerő-gazdálkodási Bizottságnak.²⁶

A rendeletek, utasítások stb. aprólékos ismertetésétől eltekintve megállapíthatjuk: az 1940–1950-es évek fordulóján kialakított munkajogi szabályozás, ide értve az 1951-től életbe lépett Munka Törvénykönyvét is, olyan helyzetet teremtett, amelyben – csekély számú kivételes esettől eltekintve – a vállalatok szabadon, még a felmondás indoklásának kötelmétől²⁷ is mentesen, szüntethették meg a munkavállalók munkaviszonyát. Fordítva, a munkavállaló részéről azonban erre nem hogy szabad lehetőség nem volt, hanem egyenesen büntetőjogi eszközökkel tiltották meg a munkahely elhagyását, ha ezt a munkáltató nem engedélyezte. A jogi szankcionálás alapjául az 1950 elején elfogadott, a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950:4. törvényerejű rendelet szolgált. Ezen alapult – bár a rendelet szövegében még konkrétan nem volt megnevezve – az ún. önkényesen kilépőkkel szembeni büntetőeljárás bevezetése is, egy elvi jelentőségű legfelsőbb bírósági döntés nyomán.²⁸ Ennek értelmében a munkahely munkáltatói hozzájárulás nélküli elhagyása bűncselekménynek minősült, s büntetőeljárás lefolytatását vonta maga után. Tervgazdálkodás elleni büntett címén (amely valamelyest tágabb kört ölelt fel az „önkéntesen kilépettekénél”) először 1950-ben ítélték el munkavállalókat, összesen 1217 főt. Ez 1952-ben 7607-re emelkedett, majd már a következő évben a felére (3769 fő), 1954-ben pedig a huszada alá (309 fő) süllyedt az elítéltek száma.²⁹

A büntetőjogi és más nem gazdasági, kényszer jellegű eszközök felhasználása gazdasági folyamatok befolyásolására e kor jellegzetes vonása volt.³⁰ (Az 1949–1952. közötti négy évben összesen 897 386 vádlott állt büntetőbírótság előtt, ebből 493 012 főt ítélték el. Az 1951-ben elkövetett 125 035 büntetettből 54 382 valamilyen szorosabb értelemben vett „gazdasági büntettnék” számított.³¹

A represszió ilyen széles körű alkalmazása egyrészt a munkaerő-mobilitást serkentő gazdasági, főleg anyagi eszközök (bér, lakásépítés stb.) szűkösségével függött össze, lényegében azokat lett volna hivatott helyettesíteni. Másrészt azonban mélyen gyökerező szemléleti oka is volt, olyan szemléleté, amely az egész dolgozó társadalmat egyetlen központból mozgatót, katonásan engedelmeskedő tö-

²⁵ A szovjet munkajog 1929–1940 közötti történetét vázlatosan áttekinti: *A. E. Paszternik: A szovjet munkajog fejlődése* II. c. cikke. *Gazdaság*, 1948. máj. 15. Az 1945–1956 közötti magyarországi munkajogi szabályozás történetére l.: *Dr. Nagy: i. m.*

²⁶ 1849/1948. (aug. 12.) G.F. sz. hat. *Gazdasági Főtanács Határozatok Tára*, 1948. aug. 12.

²⁷ *Dr. Nagy: i. m.*

²⁸ IV. 20208/1951. sz. Legfelsőbb bírósági ítélet. L.: UMKL–MTH ir. XIX–C–4. 39. d.

²⁹ *Statistikai Évkönyv 1949–1955.* KSH, Bp., 1957. 357

³⁰ Az MDP 1951. februári II. kongresszusának jellemző epizódja volt, hogy a normalizatókat bíráló Friss István felszólalásába Gerő Ernő, időszakunk gazdaságpolitikájának legfőbb irányítója imígyen szólt bele: „Bíróság elé kell állítani, aki ezt (ti. a „norma fellazítását” – B. Gy.) csinálja. Nem mehet ez így tovább!” – A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. i. m. 289.

³¹ *Statistikai Évkönyv 1949–1955.* id. kiad. 356–357. – Az 1951-ben gazdasági büntetett elkövetők túlnyomó többségét, 47 296 főt ún. „közellátás elleni büntett” címén marasztalták el.

megkért fogta fel. 1950 végén még olyan – végül csak papíron maradt – elképzelés is felmerült, hogy a munkaerő mobilizációját országos, kötelező behívási rendszer útján kell megvalósítani.³²

A munkaerő-gazdálkodás területén a piac jellegű mechanizmusok visszaszorításának egyik legjellegzetesebb gyakorlati lépése a munkaerő-toborzás 1951. februári megindítása volt.³³ A toborzás nem érintette az ipari munkaerőpiac teljes spektrumát, elsősorban az építőipar és a bányászat segéd-munkáit alkalmazták ezen a módon,³⁴ az erre külön minisztériumi, ill. MTH-engedélyt kapott vállalat és a munkavállaló közötti szerződés útján. Ebben az előbbi vállalta a megfelelő bér-, munkafeltételek, szociális juttatások nyújtását, továbbá a 200, ill. 400 Ft toborzási jutalom kifizetését. Utóbbi pedig azt, hogy a szerződés időtartamára (fél, ill. egy évre) a vállalat alkalmazásában marad.

A toborzás tehát formailag gazdasági jellegű szerződés volt a toborzó (a vállalat) és a toborzott (a munkavállaló) között, ténylegesen azonban állami, hatósági jellegű munkaerőszerzés volt az említett ágazatok trösztjei, nagyvállalatai számára. Ez a széles nyilvánosság elé nem tárt rendelkezésekben expressis verbis meg is fogalmazódott: „A toborzás állami feladat. A toborzást az MTH központi irányítása mellett a helyi tanácsok végzik” – olvasható egy 1950. decemberi határozatban.³⁵ A munkaerő-toborzás gyakorlata során pedig még egyértelműbben domborodott ki ez a hatósági jelleg, helyenként erős nyugtalanságot keltve a falvakban, mert az érintettek a munkaerő országos mértékű kényszerfelhasználásától tartottak. Nem volt tehát alaptalan az MTH-nak az az 1951 tavaszán megfogalmazott önbírálata, mely a munkaerő-toborzás „állami” jellegének riasztó hatását húzta alá.³⁶

A piaci mechanizmusok visszaszorítására, a munkaerő központi úton, adminisztratív módszerekkel történő mozgatására irányuló törekvések – más, később tárgyalandó eszközökkel kiegészülve – hozzájárultak a legfontosabbnak tartott feladat, a kiemelt iparágak kivételezett munkaerő-ellátásához. A „spontán” munkaerőmozgás kiküszöbölését azonban megközelítőleg sem sikerült elérni, sőt a szabályozatlan munkaerőmozgás, a fluktuáció korábban ismeretlen méreteket öltött és leginkább éppen az ipart jellemezte. (A kérdésre más összefüggésben visszatérünk). Maga az adminisztratív szabályozás mint irányítási módszer pedig egy sajátos belső expanzivitást rejtett magában, mondhatnánk egyik rendelkezés szülte a másikat. Így például nem csupán az ipari munkahelyek elhagyását tiltották rendeltileg, hanem – a mezőgazdasági nagyüzemek növekvő munkaerőhiánya, valamint az egyre tömegesebb földfelajánlások miatt – a mezőgazdaságét is, holott a mezőgazdaságból az iparba irányuló munkaerőmobilitást alapvető fontosságúnak tartották. (A termelőszövetkezeti tagok például még időleges, alkalmi munkát is csak a vezetőség, illetve az elnök engedélyével vállalhattak. Egy másik, a földmagántulajdonnal rendelkezőkre vonatkozó rendelkezés pedig egyenesen a személyes mozgásszabadságot korlátozva arról intézkedett, hogy csak az változtathatja állandó lakóhelyét, aki valamilyen módon biztosítja földtulajdona megművelését.³⁷ Persze hiba lenne e rendelkezésekből a munkaerőmobilitásra vonatkozóan túlzott következtetéseket levonni, hiszen e rendelkezéseknek csak nehezen lehetett érvényt szerezni, azaz gyakorlati hatásuk nem volt jelentős. Ez egyben az adminisztratív

³² UMKL (OT) ir. XIX–A–16–b. 130. d. „Feljegyzés”, 1950. okt. 29.

³³ 40/1951 (II. 11) M.T. sz. határozat. Magyar Közlöny, 1951. febr. 11.

³⁴ 1951-ben 80 ezer, 1952-ben 40 ezer fő toborzását tervezték. Előbbit különféle okok miatt nem sikerült teljesíteni, utóbbit viszont – többek között a mezőgazdaság munkaerő-megtartó képességének nagyfokú csökkenése miatt – már a 3. negyedév végére teljesítették.

³⁵ 650/33/1950. (dec. 14.) N.T. sz. határozat. Népgazdasági Tanács Határozatok Tára 1950. dec. 14.

³⁶ UMKL MTH ir. XIX–C–4. 13.d. Békés megyei értekezlet jegyzőkönyve, 1951. márc. 2. – A toborzással kapcsolatos különféle riadalmakra, rémhírekre, ill. a helyi tanácsok és a vállalati toborzók túlkapasáira bőséges forrásanyag található az MTH toborzással kapcsolatos iratanyagában. (Különösen 13., 14. és 18. d.)

³⁷ Ezt az 1952-ben bevezetett korlátozást érthetően sokan sérelmezték. „Úgy látom, hogy itt Békéscsabán a dolgozó paraszt szabad költözködési jogát is elveszik” – írta 1953-ban egy panaszos a Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett levelében. – Békés megyei Levéltár. Békés megyei Tanács Mezőgazdasági Osztálya ir. XXXII. 2. a.

szabályozás egy másik hasonlóan fontos jellegzetességére világít rá, arra, hogy az eredménytelenség láttán a rendelkezések hatályát gyakran kellett felfüggeszteni, vagy a rendelkezéseket módosítani kellett.^{3 8}

A foglalkoztatottság színvonalának emelkedése

Ha az államnak a társadalmi élet irányításában, integrálásában játszott döntő szerepe, impulzivitása indokolttá is tette, hogy a munkaerőpiaci változások bemutatását az állami beavatkozás elemzésével kezdjük, ez természetesen nem helyettesítheti maguknak a gazdaságban és a társadalomban ténylegesen lejátszódott folyamatoknak a leírását. A munkaerőpiacon bekövetkezett változások ugyanis természetesen nemcsak az erre irányuló, a központi munkaerő-gazdálkodási politikában kifejezésre jutó szándék következményei voltak, hanem egyszerűen mélyebben zajló gazdasági folyamatok kifejeződései is. (Amelyeket természetesen ugyancsak a politika oldaláról jövő hatások váltottak ki.)

A gazdaság működési mechanizmusában bekövetkezett, a munkaerőpiac helyzetét általában meghatározó, alapvető változás az ún. erőforráskorlátos munkaerőpiaci rendszerre történt átmenet volt.^{3 9} Ez azzal járt, hogy a munkaposztok kínálata – mivel nem ütközött többé a tőkekorlátba, szemben az ún. keresletkorlátos rendszerrel – ugrásszerűen megnövekedett. A tőkekorlát eltűnése következtében a gazdaság különféle termelő szervezeteiben – ide értve még a bizonyos mértékig óriáströsztként funkcionáló ágazati minisztériumokat is – kialakult a termelési tényezők, s közöttük előkelő helyen a munkaerő iránti „csillapíthatatlan éhség”.^{4 0} Ennek következtében gyors ütemben bontakozott ki a rendelkezésre álló munkaerő-tartalékok felszívása, ami végül a teljes foglalkoztatottság kialakulásához vezetett el. Ennek nyomán pedig újrafogalmazódott – különösen az 1945 előtti állapothoz képest – a munkaerőpiac teljes problémarendszere; a „vevők piacát” az „eladók piaca” váltotta fel, és a piacsabályozásban a kereslet helyett a kínálat mértéke vált döntővé, megszűnt a munkanélküliség, viszont krónikus munkaerőhiány, „kapun belüli munkanélküliség” keletkezett és vált tartós jellemvonássá.^{4 1}

E változások konkrét történeti meghatározottságai közül elsősorban a lakosság gazdasági aktivitásának növekedése tűnik szembe; 1949-ben az aktív keresők az összlakosság 43,1%-át, 1953-ban 45,6%-át, 1956-ban pedig 46,2%-át képezték.^{4 2} A foglalkoztatottsági színvonal emelkedése az összlakosság 1949–1956 közötti 7,4%-os növekedése mellett következett be, s jelentőségét tovább fokozza, hogy ugyanekkor a munkaképes korú népesség jóval lassabban növekedett, mint a nem munkaképes korú. Az aktív keresők tömegének növekedése azonban nemcsak a munkaképes korúak gazdasági aktivitásának emelkedéséből származott (noha természetesen főszerepet játszott abban^{4 3}), hanem jelentősen emelkedett a munkaképes korúnál idősebb aktív keresők száma is. Ennek az iparra különösen jellemző

^{3 8} A 271/13/1951. N. T. sz. határozat – egykorú szóhasználatlaltal: az „amnesztiarendelet” – például elrendelte, hogy ne alkalmazzák az érvényben levő büntetőrendelkezéseket azokkal szemben (tömegük százazres nagyságrendű volt), akik ipari munkahelyüket aratási munkák végzése céljából hagyták el, feltéve, ha azt követőleg munkahelyükre visszatérnek. – Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1951. júl. 26.

^{3 9} L. erre: *Kornai*: i. m. 247–249.

^{4 0} *Kornai*: i. m. 273.

^{4 1} *Kornai*: i. m. 279. – „Nem lehet optimalizálni – írja Kornai –: kérjük a teljes foglalkoztatást, de nem kérünk a munkaerőhiányból. Ezek ikertermékek, kapcsolt áruk. Úgy tűnik, hogy szükségképpen együtt jelennek meg.”

^{4 2} Munkaügyi Adattár 1949–1966. KSH, Bp., 1968. 16. alapján számított adatok.

^{4 3} Az ún. munkaerőforrást képező népesség száma 1949–1956 között 4,1%-kal emelkedett, viszont ezen belül az eltartottak (az ún. „eltartottak a munkaerőforrásból”) száma, 17,3%-kal csökkent. uo. – Munkaerőforrást képező népesség: a munkaképes korú népességből kivonva az egyébként ilyen korú tanulókat és szakmunkástanulókat, valamint a munkaképes korú nyugdíjasokat; hozzáadva viszont a munkaképes kornál idősebbek aktív keresőit.

tendenciának e korosztályok (leegyszerűsítve: a nyugdíjas korúak) számának emelkedése volt az oka. A két tendencia változási görbéje azonban nem volt párhuzamos, aminek gazdasági (életszínvonalbeli) és szociálpolitikai okai voltak. Kezdetben, a nyugdíjrendszer kiszélesedésével egyidejűleg, a munkaképes kornál idősebb korúak száma nőtt, az aktív keresők száma viszont abszolút mértékben csökkent, 1951-től viszont utóbbi indult egyre gyorsabb növekedésnek. Ennek egyrészt az életszínvonal visszaesése volt az oka; a családok a reálbércsökkenést a keresők számának növekedésével kísérelték meg ellensúlyozni. Másrészt pedig az, hogy nőtt azoknak a korábban inaktív munkavállalóknak a száma, akiknek a nyugdíjhoz szükséges minimális szolgálati idő eléréséhez a nyugdíjkorhatáron túl is munkát kellett vállalniuk.

A gazdasági aktivitás növekedésének legfontosabb demográfiai jellemzője a nők foglalkoztatottságának páratlanul gyors ütemű növekedése volt: a női aktív keresők száma csupán 1949–1952 között több mint 200 ezerrel, 1,17 millióról 1,4 millióra emelkedett, 1956-ig pedig összesen közel 30%-kal gyarapodott.⁴⁴ Megjegyezzük, hogy egyidejűleg a férfi aktív keresők száma is növekedett, s az 1950-es évtized közepére erőteljesen megközelítette a foglalkoztatási plafont.⁴⁵

A felnőtt nők fokozott munkavállalását már az első ötéves terv legkorábbi változatai erőteljesen szorgalmazták, s 1953-ig a munkaerő-gazdálkodási politika egyik fő törekvése ez is maradt.⁴⁶ A tervek szerint a nőket úgyszólván minden szakmában alkalmazni kívánták; szakképzésük ennek megfelelően indult meg, kezdetben mégis döntően az ipar igényeinek alárendelten. Egyidejűleg mint helyettesítő munkaerőt kívánták alkalmazni őket azokon a munkaterületeken, ahonnan tömegesen távozott el a férfi munkaerő, például a mezőgazdaságban.⁴⁷ Ha nem is az említett tervben javasolt fantasztikus mértékben (eszerint az évtized derekára a mezőgazdaság szocialista szektorában a férfi-nő arány 50–50%-ra kellett volna változzon), de 1956-ig a nők aránya jelentősen emelkedett a mezőgazdasági foglalkoztatottak körében.⁴⁸

A női munkavállalók száma legtömegesebben az iparban (építőiparral együtt) emelkedett, a vizsgált nyolc esztendőben kerekén 200 ezer fővel (370 ezerre), ami megfelelt a gazdaság ágazati fejlődési sajátosságainak. Ilyen gyors növekedés természetesen csak a munkaképes korú, eladdig inaktív népesség munkavállalásának hirtelen növekedésével volt lehetséges. Erről tanúskodnak a munkaközvetítési statisztikák is: például az 1950 májusában közvetítésre jelentkeztek 37,3%-a korábban munkaviszonyban nem álló felnőtt nő volt.⁴⁹ A nők aránya az elsősorban betanított munkásokat igénylő könnyűiparban és az élelmiszeriparban volt nagyobb az átlagosnál.⁵⁰

A könnyűiparban foglalkoztatott betanított nőmunkások számának gyors növekedése bizonyos felszíni párhuzamosságok ellenére sem volt analóg a nyugat-európai ipari forradalom korának hasonló jelenségével. Elsősorban azért, mert a könnyűipar – és az ott dolgozó gépmunkás(nők) – nemzetgazdasági szerepe nem volt azonos, hiszen a szocialista iparosítás során a nehézipar mögött csak kifejezetten másodrendű szerepet játszott. A nőmunkások bérszintje nemcsak alacsony volt – ez ösztönözhetette foglalkoztatásukat –, hanem el is maradt a férfiaké mögött (1953-ban 30%-kal⁵¹). Az alacsony reálbér azonban mégsem azonosítható azzal a helyzettel, amit J. F. Bergier találóan „az ipari forradalom nagy

⁴⁴ Munkaügyi Adattár. i. m. 14.

⁴⁵ Munkaügyi Adattár i. m. 12.

⁴⁶ UMKL OT ir. XIX-A-16-b. 150. d. Előterjesztés a nők foglalkoztatásáról, 1951 március.

⁴⁷ MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archívuma (PIA) 276 f. 93/122. 1953. januári „Javaslat”.

⁴⁸ Munkaügyi Adattár i. m. 12. és 14.

⁴⁹ MSZMP KB PIA. 276 f. 94/154. 1950. májusi „kiegészítő jelentés” a munkaközvetítésről. – A közvetítésre várók 12%-a volt olyan, aki fiatal kora miatt nem dolgozott korábban, míg 50,6% már korábban is foglalkoztatott volt.

⁵⁰ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. KSH, Bp., 1957. 34.

⁵¹ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához i. m. 34.

morális szegényének”⁵² nevezett, hiszen a nőket nem a férfiak helyett, hanem azok magasabb szintű foglalkoztatása mellett alkalmazták tömegesen a könnyűiparban.

1949–1956 között a gazdasági aktivitás növekedésének mértéke eltérő volt mind az egyes gazdasági ágakat, mind a két vizsgált időszakot (az 1949–1953 és az 1953–1956 közöttit) tekintve.

A foglalkoztatottak száma és aránya összevont gazdasági áganként 1949–1956 között⁵³

	1949		1953		1956	
	szám (1000 fő)	%	szám (1000 fő)	%	szám (1000 fő)	%
Ipar és építőipar	820,7	20,7	1233,8	28,4	1333,9	29,2
Mezőgazdaság	2190,9	55,2	1934,0	44,5	1990,1	43,6
Egyéb	958,0	24,1	1181,2	27,1	1239,0	27,2
Együtt	3969,6	100,0	4349,0	100,0	4563,0	100,0

A foglalkoztatottak számának közel 600 ezres növekedése és a szerkezeti változások egyaránt egy ekkor kezdődött, hosszabb távú trend részét képezték, és alapvetően a modernizáció irányába tett lépések tekinthetők. A modernizáció szempontjából jelentős strukturális változások nem feltétlenül jelentenek egyet az egyes rész-munkaerőpiacok bővülésével. Már csak azért sem, mert a mennyiségi növekedés nem mindig járt tényleges modernizációval. (Így ítéltető meg például az építőipari segéd-munkásság 1949–1952 között lezajlott példátlanul gyors ütemű növekedése). Az említett szempontból jelentősnek bizonyulhatott ellenben egyes rész-munkaerőpiacok, foglalkozások megszűnése is. Mindenekelőtt ilyen változásként fogható fel a sajátos proletárréteg, a házicselédék munkaerőpiacának gyors összezsugorodása, megszűnése az 1940–1950-es évek fordulóján. Az 1949. évi népszámlálás során még közel 90 ezer ún. „háztartások körében foglalkoztatott”-at írtak össze, akiknek túlnyomó része a házicselédék soraiba tartozó, falusi-paraszti társadalmi háttérrel rendelkező fiatal hajadon volt. (Az említett statisztikai csoport 99%-a volt nő, 100 keresőre mindössze 15 eltartott jutott, míg az országos átlag 100:109-hez volt, s több mint 6/10-ük apja mezőgazdasági foglalkozású volt.)⁵⁴ További sorsukról, alkalmazásuk megszűnésének folyamatáról nem állnak rendelkezésre ilyen részletes statisztikai felvételek. Szórványos adatok szerint bizonyos mértékű cseléd-foglalkoztatás az 1950-es évek elején is tapasztalható Budapesten,⁵⁵ de az alkalmazók rétegének gyors lesüllyedése, továbbá a cseléd-tartás egyértelműen negatív ideológiai-politikai megítélése következtében a kapitalizmus kori cseléd-tartás továbbéléséről nem beszélhetünk. (A másodikként említett ok fontosságára enged következtetni, hogy amikor 1954 táján a fiatal nemzedékek foglalkoztatásával kapcsolatban komoly nehézségek támadtak, egy illetékes éppen a „túlzott óvatosságot” marasztalta el, amely miatt fiatal „lányokat nemigen közvetítenek ki háztartási alkalmazottaknak”.⁵⁶)

⁵² J.-F. Bergier: *The Industrial Bourgeoisie and the Rise of the Working Class 1700–1914*. In: *The Fontana Economic History of Europe. The Industrial Revolution*. Editor: Carlo M. Cipolla. Collins/Fontana Books. é.n. 431.

⁵³ Munkaügyi Adattár i. m. 16. alapján számítva. (Január 1-i adatok.)

⁵⁴ 1949. évi népszámlálás 7. kötet. KSH. Budapest, 1950. 3. és 32–33.

⁵⁵ UMKL MTH ir. XIX-C-4 26. d. (Ganz Kapcsoló és Készülékek Gyára levele, 1951. márc.) (A gyár azt tudatta az MTH-val, hogy egy ipari tanuló lányt „elcsábítottak” háztartási alkalmazottnak.)

⁵⁶ UMKL OT ir. XIX-a-16-b. 620.d. Az OT Munkaügyi Osztályának előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottsághoz, 1954. aug. 18.

A népesség gazdasági aktivitásában bekövetkezett korszakváltás egyik legfontosabb velejárója a munkanélküliség megszűnése volt. Ez alapvetően a gazdaság egészének, s ezen belül a munkaerőpiac működésének – korábban említett – átalakulásával, keresletkorlátos jellegének megszűnésével függött össze. A munkanélküliek száma az 1949. évi népszámlálás szerint 125 941 fő volt.⁵⁷ Ez az adat, bár igen tekintélyes számú munkanélkülről informál, nem tükrözi hűen a magyar gazdaság egészének korabeli foglalkoztatási gondjait. E gondok ugyanis legalább annyira az agrárnépesség alulfoglalkoztatásából következtek, mint az ipari munkaerőpiac összeszűküléséből. A népszámlálás során viszont csupán 4900 mezőgazdasági munkanélkülit írtak össze,⁵⁸ egyrészt azért, mert a 3 hónapnál rövidebb ideje munka nélkül levő mezőgazdasági munkásokat nem tekintették munkanélkülinek,⁵⁹ másrészt azért, mert a mezőgazdasági népesség alulfoglalkoztatottsága jórészt nem nyílt munkanélküliségben öltött testet, hanem a munkaerő részleges kihasználtságában, ill. kihasználatlanságában. Abban, hogy ez a széles réteg nem vált a közületi, a vállalati szektor munkaerőpiacán a munkaerő-kínálat részévé, tehát – egyelőre – nem keresett állandó munkahelyet, nemcsak a mezőgazdasági kis- és törpeüzem megkötő erejének volt szerepe. Legalább annyira következménye volt annak is, hogy az 1940-es évek végéig a gazdaság egyetlen szektorában sem nőtt, hanem csökkent a munkaerő-kereslet. (1945 után az ipar-forgalmi foglalkoztatottak egy része vissza is tért a mezőgazdaságba). A nagyfokú agrártúlnépesedés, az 1947 táján mintegy félmillióra becsülhető mezőgazdasági munkaerő-felesleg⁶⁰ gazdasági és társadalmi jelentősége túlmutatott az agrárkérdés keretein; az alulfoglalkoztatottság enyhítése megszüntetése csak az egész gazdaság foglalkoztatottsági nívójának emelése útján volt lehetséges. Ez jutott kifejezésre abban a nagy intenzitással jelentkező igényben, amely elsősorban a nagyobb és mobilabb népességű agrártelepüléseken a kormány által szervezett közmunka-akciók iránt megnyilvánult.⁶¹ A közmunkára jelentkezettek egyes időszakokban rendkívül magas (1949 áprilisában például 412 ezer⁶²) száma nem azonosítható a munkanélküliekével, mert sokan, akik nehéz szociális körülményeik miatt így kívánták jövedelmüket kiegészíteni, e munkavállalást maguk is időlegesnek tekintették, és (még) nem váltak a vállalati és közületi szektor munkaerőpiacán a munkaerő-kínálat részévé. Ennek ellenére ez a különösen a mezőgazdasági megyékre (pl. a Tiszántúlra) jellemző foglalkoztatás iránti igény világosan jelzi a foglalkoztatási probléma súlyosságát az 1940-es évek végi magyar társadalomban.

Az 1940-es évek végi munkanélküliség és alulfoglalkoztatottság kialakulásához, elmélyüléséhez az említettekén kívül egyéb okok is hozzájárultak. A munkanélküliség 1946-tól, majd főleg 1947-től tapasztalható rohamos növekedése és a rendkívül nagy tömegű hadifogoly⁶³ több nagy hullámban

⁵⁷ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. Munkanélküliek adatai. KSH Bp., 1950. 28.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ A népszámlálás során a munkanélküliség fogalmi elhatárolásakor volt bizonyos következetlenség. Elsősorban az, hogy a magukat munka nélkül levőknek valló kisiparosokat munkanélkülinek tekintették, míg pl. a kiskereskedőket „vagyunukból élőknek”. Az újabb közgazdasági irodalom álláspontját elfogadva, e kisiparosokat nem tekinthetjük munkanélkülinek, mivel bár dolgozók voltak, de nem voltak foglalkoztatottak, s nem képezték a munkaerő-kínálat részét. Munkanélkülinek pedig éppen a lakosság ama részét tekinthetjük, amely a munkaerő-kínálat részét képezte, azaz hajlandó volt a vállalati, vagy közületi szektorban bér munkát vállalni, de nem kapott munkát. (Kornai: i. m. 249.) – Az alábbiakban azonban, mivel a kisiparosok és a munkások szétválasztása a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetséges, azokkal a számokkal operálunk, amelyet a népszámlálási statisztika megadott.

⁶⁰ Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Bp., 1971. 154.

⁶¹ UMKL OT ir. XIX-A-16-a a 223 d. Feljegyzés Vajda elnök részére, 1949. jan. 17.

⁶² Baksay: i. m. 97. (táblázat) – A szerző a közmunkára jelentkezettek egészét munkanélkülinek tekinti. Felfogásunk elétő (1.: 60. sz. jegyzetet). – Nem vitatva a közmunkára jelentkezettek rendkívül nehéz, sokszor a tényleges munkanélküliekéénél rosszabb életkörülményeit, mégsem tekinthetjük munkanélkülinek azt, aki nem volt kész tartós foglalkozást vállalni. Utóbbiak és a közmunkára jelentkezettek számát ugyan nem lehet szétválasztani, de a kettő nyilvánvalóan nem fedte egymást.

⁶³ Korom Mihály: A magyar népi demokrácia első éve 1944–1948. Valóság, 1984/3. 3.

történt hazatérése között is közvetlen összefüggés volt. A volt hadifoglyoknak – amennyiben egészségi állapotuk lehetővé tette – úgyszólván a hazatérés másnapján munkát kellett keresniök, hiszen a kapott minimális összegű segély nem tett lehetővé huzamos otthontartózkodást.⁶⁴ A háborút követő kényszerű lakosságcsere és más, tömeges népességmozgások nyomán Magyarországra került népesség szintén jelentősen növelte a munkaerő-kínálatot. Egyrészt mert tömegük meghaladta az egyidejűleg az országból eltávozókét (kitelepítettek, áttelepülők stb.), másrészt mert a társadalmi munkamegosztásban nem állhattak azonnal, zökkenőmentesen az eltávozottak helyére.

A gazdaság béketermelésre történt átállása, illetve más gazdasági okok (anyag- és energiaellátás problémái stb.) miatt az állami szektorban végrehajtott ún. racionalizálások (lényegében létszámcsökkentések) már elsősorban és közvetlenül az ipari munkanélküliséget növelték. Az extenzív iparosítási program megkezdése a munkanélküliség fokozatos felszívásának megindulásával egyidőben maga is munkanélküliséget eredményezett. Az OT adatai szerint 1949 decemberében a munkanélküliek 45%-a elbocsátás miatt veszítette el munkahelyét,⁶⁵ ami viszont elsősorban a munkaerő iparágak közötti tömeges átcsoportosításának volt a következménye, mert a megszüntetett munkahely helyébe felajánlott újat az érintettek egy része nem fogadta el, hanem a korábbihoz hasonló munkát keresett (gyakran sikertelenül).

Az 1949. évi népszámlálás során összeírt 126 ezer munkanélküli 2/3-a (82 858 fő) tekinthető ipari munkanélkülinek.⁶⁶ A munkanélküliség által legjobban sújtott szakmák ekkor azok voltak, amelyekben a kisiparosság száma magas volt, tehát ez a munkanélküliség már nem annyira a gyáripar, mint inkább az anyag- és energiaellátási, értékesítési stb. nehézségekkel küzdő kisipart jellemezte. (A magukat munka nélkül levőnek valló kisiparosokat a népszámlálás alkalmával mint munkanélküli szakmunkásokat írták össze). A 15,5 ezer főnyi nem mezőgazdasági napszámos munkanélküli magas száma pedig egy másik szegmentumban, a szakképzetlenek körében tapasztalható – egyebek mellett a B-listázásokra is visszavehető⁶⁷ – túlkínálatot jelzi. A munkanélküliek iparágankénti megoszlása tekintetében az építőipar 21,5 ezer, a ruházati ipar 12 ezer, a vas- fém- és gépipar 11,5 ezer és a bőripar 10 ezer munkanélkülivel vezették a listát, ugyanakkor a bányászatban mindössze 400 és a kohászatban is csak 900 munkanélkülit írtak össze.

Az ipari munkaerőpiac bővülése

Az ipari munkaerőpiac bővülése mind az egyes szektorok, mind az iparágak, mind pedig az egyes szakmák szerint nagyon egyenetlenül ment végbe. Az eltérések elsősorban az iparosítási politika jellegzetességeire vezethetők vissza.

A gazdasági szektorok közül a szocialista szektor (állami és szövetkezeti ipar) foglalkoztatotti létszáma és ezen belül a fizikai dolgozók (munkások) száma emelkedett gyorsan, a bevezetőben említett átlagos növekedési ütemnél jóval nagyobb mértékben. A gyakorlatilag 1949-től kiépülő szövetkezeti szektorban foglalkoztatottak száma 1956-ra már elérte az állami iparban dolgozók nyolcadát, 120 ezer főt.⁶⁸ Ebben a merőben új munkaerőpiaci szegmentumban túlnyomó részben a volt kisiparosok, ritkábban korábbi alkalmazottaik (munkásaik) találtak foglalkoztatást, túlnyomó részben a könnyűiparban (textiliparban, bőr- és szőrmeiparban, főleg pedig a kézmű- és háziiparban). Mivel az ipari szövetkezetek megszervezése – a mezőgazdaságiakhoz hasonlóan – gyakorta a kisiparosságra gyakorolt hatósági nyomás útján történt, ezért az ipari szövetkezetek dolgozóinak száma különösen 1953-ig

⁶⁴ 1948 tavaszán Makón, a hazatérő hadifoglyok 20 Ft segélyt kaptak. – MSZMP KB PIA. 274. f. 15/66. 1948. máj. 7-i polgármesteri jel.

⁶⁵ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 130. d. 1950. jan. 18-i jelentés a munkanélküliekről.

⁶⁶ 1949. évi népszámlálás 7/a. köt. i. m. 20–28. alapján számított adat, amely az „egyéb fizikai dolgozó” és a „szellemi foglalkozású” statisztikai csoportok kivételével az ún. „kiemelt foglalkozású” dolgozókat, továbbá ezeken kívül az ipar valamennyi többi munkanélkülijét tartalmazza.

⁶⁷ 1949. évi népszámlálás 6. köt. Foglalkozásstatisztikai eredmények. KSH, Bp., 1950. 35.

⁶⁸ Munkaügyi Adattár i. m. 130.

emelkedett gyorsan, azaz addig, amíg e nyomás a legerősebb volt; 1953 után a növekedés lelassult, bár ekkor sem állt meg.^{6 9}

Noha az ütemet tekintve az állami ipar létszámnövekedése elmaradt a lényegében nulláról induló szövetkezeti iparé mögött, az ipari munkaerőpiac bővülésének mégis ez volt a legfontosabb mozzanata, hiszen az iparosítási program megvalósítását a gazdaságpolitika döntően az állami szektor fejlesztésére alapozta, s így – a nagyfokú extenzivitással összefüggésben – a létszámnövekedés is szükségképpen itt volt a legtömegesebb.

Az állami ipar és építőipar munkáslétszámának alakulása 1949–1956^{7 0}

	1949	%	1953	%	1956	%
1. Bányászat	61 461	100	93 462	152,1	106 754	173,7
2. Villamosenergia-ipar	11 595	100	15 842	136,6	20 764	179,1
3. Kohászat	35 650	100	58 984	165,2	61 723	173,1
4. Gépipar	109 036	100	219 346	201,2	211 748	194,2
a) gépek és gépi berend. gyárt.	23 441	100	56 390	240,6	51 150	218,2
b) fémtermékipar	16 140	100	47 771	296,0	35 857	222,2
5. Építőanyagipar	27 999	100	56 513	201,8	54 509	194,7
6. Vegyipar	17 657	100	27 160	153,8	32 922	186,4
1–6. Nehézipar	263 398	100	471 217	178,9	488 420	185,4
7. Könnyűipar	104 520	100	153 632	147,0	175 015	167,4
a) textilipar	67 310	100	79 652	118,3	85 416	126,9
8. Élelmiszeripar	45 694	100	69 751	152,6	78 293	171,3
1–8. Állami ipar	413 612	100	694 600	167,9	741 728	179,3
9. Építőipar	61 000	100	202 000	331,1	147 000	241,0
1–9. Állami ipar és építőipar	474 612	100	896 600	188,9	888 728	187,3

Az állami ipar munkaerőpiacának a táblázatból látható szerkezeti sajátosságai meglehetősen pontosan tükrözik az iparosítás egészének strukturális jellegzetességeit: új munkahelyek elsősorban azokban az iparágakban létesültek, amelyeket a gazdaságpolitika legerőteljesebben kívánt fejleszteni. Az építőipar munkaerőpiacának 1949–1953 közötti példátlanul gyors bővülése például teljesen megfelelt az iparosítást hatalmas arányú építő tevékenységgel összekapcsoló, s azt döntően élőmunka bevonására alapozó fejlesztési elképzeléseknek és gyakorlatnak. Ennek nyomán az 1950-es évek elejére – ha csupán egy rövid, átmeneti időszakra is – tömegesen újratermelődött a dualizmus kor jellegzetes munkástípusa, a földmunkásság, ami a társadalmi-gazdasági korszerűsödés ellentmondásosságára vet fényt: a „vas, az acél és a gépek országának” építésében a főszerepek egyikét az ásó, lapát és csákány, ill. az erős rurális kötöttségekkel rendelkező építőipari segédmunkásság játszották. E fejlődési tendencia kialakulásában konkrét történeti meghatározottságok, mindenképp az 1940-es évek végén munka nélkül levő építőipari (segéd)munkásoknak és agrárproletároknak, valamint a parasztság alsó, alulfoglalkoztatott rétegeinek erős foglalkoztatás iránti igénye is szerepet játszottak – ha alapvető oknak nem is tekinthetők, hiszen az iparosítás korabeli modelljének kialakítását ennél jóval elvontabb – s a közép-kelet-európai régió egészére jellemző – megfontolások döntötték el.

Az egyes iparágak munkáslétszámának a táblázatban feltüntetett százalékos gyarapodása nem fejezi ki pontosan a különböző ipari rész-munkaerőpiacok korabeli állapotát. Bizonyos területeken ugyanis a tényleges forgalom (a kereslet is és a kínálat is) sokkal nagyobb mértékű volt, mint amire a táblázat négy, ill. hét esztendőre vonatkozó metszetei alapján következtetni lehet, az idő-

^{6 9} Uo.

^{7 0} Munkaügyi Adattár. i. m. 138. 179. és Statisztikai Évkönyv 1957. KSH, Bp., 1959. 66. alapján.

közben történt ki- és belépések nagy intenzíusa miatt. A bányászat 1953-ra elért munkáslétszám-emelkedése mögött például különösen élénk munkaerőpiaci forgalom – egyszersmind egy nagyon instabil piac – húzódtott meg, hiszen például 1953-ban 77,5 ezer főt vettek fel, ugyanakkor 66,0 ezret töröltek az állományi létszámból, a következő évben pedig az MTH csak a szénbányászatban 80 ezer felvételt, s lényegében azonos számú kilépést regisztrált.⁷¹ (A fluktuáció jelenségére más összefüggésben még visszatérünk.)

Míg az 1949–1956 közötti időszakban a szocialista szektor munkaerőpiaca gyors ütemben bővült, a magánszektoré (amely 1949-től a kisiparral volt egyenlő) drámai módon visszaesett, s néhány esztendő leforgása alatt jelentéktelenné zsugorodott. A magánkisipar (építőiparral és szolgáltatóiparral) alkalmazottainak száma az 1948. dec. 31-i 187 732-ről 1951. jan. 25-ig, tehát két év alatt 29 396-ra zuhant, s 1954. márc. 1-én került a mélypontra, mindössze 4857 alkalmazottal.⁷² Az 1955. dec. 31-i állapotokat rögzítő statisztikai felvétel szerint Magyarországon egy magánkisiparos volt, aki háromnál több alkalmazottat foglalkoztatott, de a három alkalmazottal dolgozók száma is csak 13, a kettővel dolgozóké pedig 152 volt.⁷³ A 180 ezres csökkenés döntően a könnyű- és szolgáltatóipar szakmunkás-munkaerőpiacát érintette.

Ismeretes, hogy a tőkés gazdasági fejlődés időszakában az ipar egészén belül fokozatosan csökkent a kisipar – egyébként végig jelentős – részaránya. Az 1949-től bekövetkezett fordulat azonban nem tekinthető e tartós fejlődési trend egyenes folytatásának, mert kiváló okai alapvetően más természetűek voltak. A kisipar háttérbe szorulása ugyanis most már nem egyszerűen a modernbb gyáripari szektor konkurenciájának lett a következménye – ez esetben ilyen arányokat nem is öltött volna –, hanem a közvetlen állami beavatkozásnak. Ez két úton történt. Egyrészt – a gazdasági kulcspozíciók birtokában – a kisipar termelési feltételeit (az anyag- és energiaellátástól az árrendszeren át az értékesítésig) olyannyira megnehezítették, hogy e szektor az egyszerű újratermelésre is képtelenné vált. Másrészt pedig direkt adminisztratív intézkedésekkel, a működési engedélyek tömeges bevonásával, amelyeknek bevallott célja volt az itt lekötött munkaerő mobilizációja, áttérése az ún. nagyiparba.⁷⁴ E politikai gyakorlat kezdete 1949-re datálható. Míg 1948 januárjában Vas Zoltán (akkor a Népgazdasági Tanács főtitkára) még úgy foglalt állást, hogy a „kisipar a hároméves tervvel együtt fog virágozni az ország javára és hasznára”,⁷⁵ addig másfél évvel később (már az OT elnökeként) éppen ő volt az egyik irányítója az iparengedélyek tömeges bevonásának és a kisiparosokkal szembeni – imént említett – „erélyes intézkedéseknek”.⁷⁶

A kisipari munkásokéval párhuzamosan rohamosan csökkent maguknak a kisiparosoknak a száma is: 1948. dec. 31. és 1953. febr. 1. között 180 ezerről 46 ezerre.⁷⁷ A kisiparoság nagyobb részét hagyományos, kézműves jellegű iparüzést folytató, részben falusi gyökérezetű (1949-ben az ipari önállók közel 30%-a rendelkezett földtulajdonnal) kisiparosok képezték, egy kisebb részüket pedig vállalkozó típusú kistőkék alkották. Az említett drasztikus korlátozás gazdaságilag egyik típus esetében sem volt indokolt, a magyar gazdaság „túltársadalmisítási”⁷⁸ folyamatának képezte részét. Emellett számottevő munkaerőpiaci, ill. társadalmi konfliktust is teremtett, mert a kisiparosok egy része olyan munkát volt kénytelen vállalni, amelyben szaktudását egyáltalán nem kamatoztathatta.

⁷¹ A munka termelékenysége a magyar iparban 1949–1957. KSH, Bp., 1958. Statisztikai Időszaki Közlemények 17/1958. 60–61. és UMKL MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések 2–33. 13. d. „Jelentés a szénbányászat munkaerő kérdéseiről” 1955. máj. 12.

⁷² Statisztikai Évkönyv 1949–1955. KSH, Bp., 1957. 129. – Ipari tanulók adatai nélkül.

⁷³ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 131.

⁷⁴ UMKL OT ir. XIX–A–16–a 150 d. 1949. júl. 25-i feljegyzés.

⁷⁵ Gazdaság 1948. jan. 15.

⁷⁶ UMKL OT ir. XIX–A–16–a 150 d. 1949. júl. 25-i feljegyzés.

⁷⁷ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 128.

⁷⁸ Vö.: *Bogár László: A fejlődés ára.* Bp., 1983.

Az ipari munkaerőpiac állapota, a kereslet és a kínálat konkrét kapcsolata jelentős mértékben függött egyrészt a munkaerő szakképzettségének színvonalától és szerkezetétől, másrészt pedig a kereslet struktúrájától és intenzitásától. A munkásság képzettségét az 1940-es évek végén a szakmunkásság viszonylag magas aránya jellemezte: az ipar fizikai dolgozóinak (tanulók nélkül) 54,2%-a volt szakmunkás, míg a betanított munkások aránya 20,1%, az ún. egyéb fizikai dolgozóké 25,6%.⁷⁹ (Utóbbiak túlnyomó része segédmunkás volt, továbbá altiszt, kifutó stb.) A szakképzettek közel három és félszáz ezres tömegének azonban olyan volt a szakmai összetétele, hogy az csak igen korlátozottan elégítette ki a nagyratörő, s egyre egyoldalúbban súlypontoszó iparfejlesztési igényeket. A szakképzett munkások között ugyanis – a magyar iparfejlődés történeti örökségeként – igen magas volt a kisiparban foglalkoztatottak aránya. E munkáscsoport súlyát növelte, hogy a vele társadalmilag ugyan nem azonos – kistulajdonos – kisiparosság, amely éppen ekkortól jelenik meg tömegesen az ipar munkaerőpiacán, szakképzettsége azonos jellegű volt a kisipari munkásokéval (a „segédkével”). 1949-ben a szénbányászat kivételével (ahol 28 ezer szakmunkás dolgozott, viszont önálló kisiparos egy sem működött) a szakmunkások legtömegesebben olyan ágazatokban dolgoztak, amelyekben magas volt a kisiparosság száma is. A szabó- és varróiparban, továbbá a lábbelikészítés és -javítás területén kb. azonos számú szakmunkás, illetve kisiparos dolgozott, de az építőiparban is 37 ezer szakmunkás mellett 20 ezer önálló (kisiparos) tevékenykedett.⁸⁰

A szabó-, cipész-, kőműves- stb. mestereknek és segédeknek a szakképzett munkaerőn belüli magas aránya az ipari munkaerő-állomány képzettségi struktúrájának és a képzettség jellegének megfelelő korszerűtlenségéről árulkodik. E korszerűtlenség nem magában a kisipar létében rejlett – mint egykorúlag felfogták –, hiszen egyes területeken éppen ez biztosíthatott az ipar számára kellő gazdasági rugalmasságot, hanem tevékenységének hagyományos kézműves jellegében és bizonyos mértékig működési területeinek korszerűtlenségében (a gyáripari termelés által még ki nem szorított ruházati stb. ipar nagy súlya egyfelől, a szolgáltató szektor fejletlensége másfelől). Ezen túl – s a szakképzés egész rendszerének radikális átalakításában ez vált döntő jelentőségűvé – az iparosítás adott módja az 1940-es évek végén olyan egyoldalú mennyiségi és szerkezeti (a szakma szerinti megoszlással kapcsolatos) igényeket támasztott a szakképzett munkaerővel szemben, amelynek egy jóval fejlettebb foglalkozási struktúra esetében sem lehetett volna eleget tenni.

Az ipar szakképzett munkaerővel való ellátásának kérdése kiemelkedő helyet foglalt el az első öt éves tervvel kapcsolatos, 1948–1951 között számos alkalommal módosított iparfejlesztési javaslatokban.⁸¹ Ezek egyébként már másként, jóval alacsonyabbra értékelték az ipar munkaerő-állományának adott képzettségi színvonalát, mint az 1948 júniusában, az MDP programnyilatkozatában megfogalmazott javaslatok, amelyek – mint említettük – az ipar fejlesztését éppen a munkaerő magasra értékelt képzettségére kívánták alapozni. A szocialista iparosítás adott modellje által igényelt szakmunkásság biztosítása természetesen igen nehéz feladat volt, hiszen a gazdaság rendelkezésére álló munkaerő-állomány képzettségének színvonala, összetétele csak lassan változtatható meg. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket az MDP vezetése látta ugyan, ám lebecsülte, s olyan megoldásokkal vélte áthidalhatóknak, amelyek árát az ipari munkaerő-állomány képzettségi színvonalának csökkenésével kellett megfizetni.⁸²

Az iparfejlesztés szerkezeti sajátosságaiból következően időszakunkban a szakképzett munkaerő iránt szelektíven, egyes területeken nőtt meg az igény, míg másutt stagnált, vagy egyenesen visszaesett a kereslet (pl. a nyomdaiparban). A nehézipar (főleg a kohászat és a gépgyártás), továbbá a bányászat és az építőipar rövid időn belül ugrásszerűen megnövekedett szakmunkásigényét a megfelelő korosztályok iskolai képzésével nem lehetett kielégíteni, annak ellenére sem, hogy a szakmun-

⁷⁹ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 50–51. – A szakmunkások számát két statisztikai csoport adatainak összegzésével nyertük: a tulajdonképpeni szakmunkások 317 ezer fős tömegét és a csoportvezetők 13 ezres csoportját összegeztük.

⁸⁰ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 141–150.

⁸¹ *Rákosi Mátyás: Népi demokráciánk új feladatai. Beszámoló az MDP Központi Vezetőségének ülésén, 1948. november 27-én.* In: *Építjük a nép országát.* i. m. 290.

⁸² A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. Bp., 1956. 223–227.

kástanuló-képzésben már 1949-ben nagyszabású reform vette kezdetét. Ezért a munkaerő-gazdálkodási politika a felnőtt, már munkaviszonyban álló dolgozók tömeges tanfolyami átképzése segítségével óhajtottta az ilyen jellegű keresletet kielégíteni.

1949-től a korábban sem teljesen ismeretlen átképzési rendszer a munkaerő-mobilitás, különösen pedig a vállalaton belüli munkaerő-mobilitás egyik fő csatornájává vált. Ugyanakkor ez a szakképzésben a teljesen egyoldalú, mennyiségi szemlélet eluralkodásához vezetett azáltal, hogy az 1950–1953 közötti időszakban a szakmunkásvizsgát tettek körében túlnyomó többségbe kerültek a mindössze néhány hónapos és általában sem a tárgyi, sem a személyi feltételeket illetően nem megfelelő színvonalú átképzős tanfolyamot végzett dolgozók.⁸³ 1950-ben például 79 ezren tettek szakmunkásvizsgát, ebből kerekén 50 ezer volt a felnőtt dolgozók száma, s mindössze 29 ezer a tanulóké, akik az ezt követő két esztendőben is kisebbségben maradtak a szakmunkás-bizonyítványt kapottak körén belül.⁸⁴

Az átképzés különösen az újonnan megszervezett vállalatoknál volt gyakori, mert a szakemberhiány itt volt a legnagyobb, ezért ezzel kapcsolatban külön rendeletek is születtek.⁸⁵ Főleg az új vállalatok építkezéseiben dolgozó szakképzetlen munkásokat képezték át a vállalat profiljának megfelelő szakmára; emellett pedig maguk az építőipari vállalatok is tömegesen képezték át segédmunkásaikat szakmunkássá. A tanfolyami úton kiképzett szakmunkások 1950-re tervezett szakmai megoszlása ennek megfelelően alakult; 36–36%-uk a „vasipar” és az építőipar, további 11%-uk pedig a bányászat szakmunkásigényét volt hivatott kielégíteni.⁸⁶

Noha e tanfolyamok szakmailag gyakorta nem adtak többet egyszerű betanításnál, az érintett, jórészt paraszti eredetű segédmunkásság körében élénk érdeklődés mutatkozott a szakképzettség megszerzésének a módja iránt, hiszen ilyen úton erősíthették munkaerőpiaci pozícióikat, ami egyúttal társadalmi mobilitásuk útját is egyengethette.⁸⁷ Ugyanakkor a rövid tanfolyamokon, vagy például az ún. technikai minimum vizsgákon stb. szakmunkás bizonyítványt szerettek rendkívül magas száma és aránya (az első ötéves terv időszakában, 1950–1954 között 161 252 felnőtt dolgozó tett szakmunkásvizsgát, míg tanuló csak 112 909) gazdasági szempontból kétes értékűnek bizonyult. A szakmunkásság gyors számszerű növekedésének árát ugyanis a szakképzettséggel szemben támasztott követelmények leszállításával kellett megfizetni.

Az ipar szakképzett munkaerővel való ellátásának távlata szempontjából a csak rövid időszakban kiemelkedő jelentőségű átképzési rendszernél fontosabb volt a szakmunkásképzés helyzetének alakulása. A szakmunkástanuló-képzés 1949-ben még törvényalkotással (1949. évi IV. törvény) is nyomatékosított reformja 1948-ban vette kezdetét.⁸⁸ E reform célja a szakmunkástanuló-képzés egész rendszerének hosszabb távra érvényes átalakítása volt, mégpedig oly módon, hogy egyidejűleg – és elsősorban – az első ötéves terv ilyen jellegű igényeit elégítse ki. E kettős célkitűzés párhuzamos teljesítése egyáltalán nem volt könnyű feladat. A feszített ütemű iparosítás szakmunkásigényének tömegessége és a minél magasabb szintű képzési rendszer kiépítésének – nem egy esetben idealisztikus és előzményekre nem támaszkodó – szándéka gyakran kerültek konfliktusba egymással. A gyakorlat során ezt a konfliktust úgyszólván kivétel nélkül utóbbi rovására oldották fel, például a képzési idő többszöri megkurtítása,⁸⁹ vagy az oktatás minőségi követelményeinek leszállítása esetében stb. (Utóbbi problémával 1952 őszén az MDP KV Titkársága, majd a Minisztertanács

⁸³ Timár János: Az ipari szakmunkások és a tervszerű munkaerő-gazdálkodás. Bp., 1960. 24.

⁸⁴ Kultúrstatistikai Adattár 1962. KSH, Bp., 1963. 48.

⁸⁵ 689/34/1950. N.T. sz. határozat (dec. 28.) Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1950. dec. 28.

⁸⁶ 9/1/1950 N.T. sz. hat. Népgazdasági Tanács Határozatok Tára, 1950. jan. 10. – A 3, a 3–6 és a 6 hónapnál hosszabb átképzős tanfolyamokon összesen 35 ezer fő átképzését tervezték.

⁸⁷ L. erre: Önkényesen kilépett. Vál. és bev.: *Belényi Gyula*. Kritika, 1984. 3.

⁸⁸ 2296/1948 G.F. sz. hat. (szept. 23.) „Szakmunkás utánpótlás rendezése”. Határozatok Tára 1948. szept. 23.

⁸⁹ UMKL MTH ir. XIX–C–4. III. Kollégiumi előterjesztések, 1953. 1–53. 11 d. Elnöki utasítás.

is foglalkozott, ill. határozott róla.⁹⁰) Egyidejűleg viszont a jogalkotásban jelentős előrelépés történt a tanulók érdekvédelmével kapcsolatban; kimondták például, hogy tanulót csak a szakmájával kapcsolatos tevékenységre lehet alkalmazni, törvényben rögzítették a képzés ingyenességét, maximálták a munkaidőt stb.

Az átfogó reform első lépéseként országosan egységesítették és centralizálták a szakmunkás-képzést. Az 1949-ben megfogalmazott célkitűzés szerint: „A munkaerő-szükséglet központi biztosítása és az ezzel kapcsolatos szakmunkaerő képzés kétségtelenül az a cél, amely felé haladni kell.”⁹¹ Az ipar, s mindenekelőtt az állami ipar munkaerőigényének kielégítését a munkaerő-gazdálkodás irányítói úgy látták megoldhatónak, hogy felszámolják az addig nagy szerepet játszó kisipari tanuló képzést, s azt teljes egészében a gyáripárban folyó képzéssel váltják fel. Nem sokkal később ezt az elvet is – a szovjet tapasztalatokra hivatkozva⁹² – módosították: a képzés ideális formájának a (bentlakásos) tanulóotthon, az iskola és a tanműhely egységes rendszerét tekintették. Ezek az MTH iskolák is természetesen a gyáripár szükségleteinek megfelelő képzést folytattak, legtöbbjük közvetlenül kapcsolódott is egy-egy nagyüzemhez, például a „Rákosi Mátyás Ifjűmunkás város” elsősorban a csepeli Rákosi Mátyás Művek munkaerő-ellátását volt hivatott szolgálni, azaz a nagyüzem számára közvetlenül, a különféle – piaci vagy egyéb – közvetítő mechanizmusok kiiktatásával biztosítani a szakképzett munkaerőt.

A kisipari tanoncképzés visszaszorítása a kisiparra nehezedő – fentebb említett – nagy nyomás, továbbá a közvetlenül ilyen célt szolgáló adminisztratív intézkedések széles köre miatt gyorsan ment végbe. Az 1948. október–1951. október közötti három év leforgása alatt a kisipari ipari tanulóinak száma 47 ezerről alig több mint ezerre csökkent, tehát jelentéktelenné vált. (Azonban nem véglegesen. 1953 után, a munkaerő-gazdálkodásban is bekövetkezett változások hatására a kisipari ipari tanulóinak száma újra növekedni kezdett, s 1955-re elérte a 11 ezret.)⁹³

Az első ötéves terv iparosítási programjának megfelelően hasonlóan gyors és nagyarányú átstrukturálódás következett be a tanulóképzés szakmák szerinti összetételében. A bányászati, vasipari és építőipari munkák tanulólétszáma rohamos emelkedését más – köztük hagyományosan nagy létszámú – szakmák ipari tanuló létszámának stagnálása vagy éppen visszaesése kísérte.

Az ipari tanulók %-os megoszlása szakmai csoportonként 1941–1956⁹⁴

Tanév	Bányászat	Vasipar	Egyéb ipar	Építőipar	Szolgált. ipar	Összesen
1941/42	–	35,8	48,4	7,3	8,5	100 = 74 534
1949/50	1,1	52,8	32,7	10,5	2,9	100 = 57 457
1952/53	7,7	69,9	3,5	18,9	–	100 = 57 525
1955/56	6,9	37,3	35,1	16,8	3,9	100 = 58 513

⁹⁰ Uo. Kollégiumi előterjesztések, 1952. 103–148. 11. d. 1952. okt. 8-i előterjesztés.

⁹¹ 81/1949. N.T. sz. hat. (aug. 14.). Népgazdasági Tanács Határozatok Tára. 1949. aug. 14.

⁹² UMKL MTH ir. XIX–C–4 III. Kollégiumi előterjesztések 1952. 1–102. 11. d. Előterjesztés, 1952. máj. 10.

⁹³ Statisztikai Évkönyv 1949–1955. i. m. 129.

⁹⁴ Timár János: Az ipari szakmunkások és a tervszerű munkaerő-gazdálkodás. I. m. 64. alapján.

A vasipari tanulók számának példátlanul gyors növekedése mögött néhány szakma felfuttatása húzó-dott meg, amelynek munkaerőpiaca pár esztendő alatt a többszörösére bővült: az 1950-es évtizedben az olvasztások száma kétszeresére; a marósoké és hegesztőké ötszörösére; a fémesztergályosoké (lakatosokkal) háromszorosára nőtt stb. 1960-ra Magyarországon a legnépesebb ipari fizikai foglalkozás a lakatosoké vált, 124 ezer fővel.⁹⁵ Ez természetesen a központilag szabályozott szakmunkástanuló-képzésnek (is) egyenes következménye volt: egyes időszakokban a tanulók 7/10-e⁹⁶ vasipari tanuló volt, s néhány favorizált szakmát tanult. (1951-ben például utóbbiaknak több mint felét lakatosnak kívánták beiskoláztatni.⁹⁷) Ez a képzési struktúra ugyan segített megszüntetni korábbi egyoldalúságokat, ám újakat teremtett. Ezek egyfelől „hiányszakmák” kialakulásában manifesztálódtak (rövid időn belül erre utaló jeleket lehetett látni a pékek, a kárpitosok és néhány egyéb szakma esetében),⁹⁸ másfelől – különösen 1953 után – túlkínálathoz, s ezáltal elhelyezkedési nehézségekhez vezettek.

Ezen túlmenően olyan képzettségi struktúra kezdett kifermélni, amely a 20. század közepén már nem, vagy legalábbis csak részben felelt meg a korszerűség követelményeinek. Az 1950-es évek elején kialakított szakmunkásképzési rendszer problematikusságát tovább fokozta, hogy az elméleti és gyakorlati oktatás színvonala elmaradt a várttól és a ténylegesen indokolttól. A gazdaságpolitikai szemléletlenség következtében nemcsak egyes szakmák képzési idejét csökkentették, hanem egyes területeken megszüntették az iskolai kiképzést, s ún. technikai minimum vizsgákkal helyettesítették azt.⁹⁹ Eltekintettek továbbá az 1949. évi IV. törvény ama előírásának betartásától is, hogy 1952 márciusa után csak 8 általános iskolai osztályt végeztek vehetők fel szakmunkástanulónak.¹⁰⁰ Még kevésbé volt megvalósítható az az eszmény, hogy az egész szakmunkásképzést a bentlakásos tanulóotthon (ahol lényegében ingyenes ellátást, egyenruhát, tanszereket stb. kaptak volna a tanulók), az iskola és a tanműhely szoros egységére építsék, hiszen ehhez az ország ilyen célra fordítható anyagi és szellemi erőforrásai messze nem voltak elégségesek. (1953 után fel is hagytak ezzel a törekvéssel.)

E törekvés illuzórikusságán nem változtatott, hogy a bentlakásos szakképzés, mindenekelőtt a vasipari szakmákban, nagyon népszerű volt a szegényparaszt szülők, illetve gyermekeik körében.¹⁰¹ Ez ugyanis a mezőgazdaságban bekövetkezett változások következménye volt: a magángazdálkodás perspektívájának erőteljes szűkülése természetszerűen vonta maga után a kilépési mobilitás erősödését, ami egyúttal a magyar társadalomtörténetben több évtizede jelentkező – és most levezetésre találó – természetes paraszti mobilitási igények kifejeződése volt. Az pedig egészen természetesen tekinthető, hogy e családok szemében az alternatívaként kínálkozó építőipari és bányai szakmákkal szemben a lakatosnak, marósnak, esztergályosnak magasabb volt a presztízse.

A szakmunkásképzésnek az 1950-es évek első felében jelentkezett problémái, amelyek a szakképzett munkaerő kiképzését, az iránta mutatkozó keresletet – az ún. allokációs mechanizmust – jelentősen befolyásolták, nem tekinthetők csupán kezdeti nehézségeknek. Elsősorban a gazdasági

⁹⁵ 1960. évi népszámlálás. 6. köt. Foglalkozási adatok. KSH, Bp., 1963. 20–21.

⁹⁶ UMKL MTH ir. XIX-C-4. III. Kollégiumi előterjesztések, 1952. 1–102. 10. d. 1952. évi beiskolázási tervzet. Eszerint a 29 300 leendő elsőévesből 20 630 lett volna vasipari tanuló.

⁹⁷ Uo. MTH ir. XIX-C-4. 8. d. 700–750. 1951. jún. 6-i kimutatások összesítése.

⁹⁸ *Bognár József*: Nemzeti összefogással az új szakasz gazdaságpolitikájának megvalósításáért. Közgazdasági Szemle, 1954. 11. 135.

⁹⁹ A szakképzés idejének megrövidítéséről rendelkezett a 312/16/1949 N.T. sz. hat. (nov. 8.), a technikai minimum vizsgákról: 332/17/1951 N.T. sz. hat. (szept. 20.).

¹⁰⁰ 2017/4/1952. M.T. sz. hat. (febr. 9.). A Minisztertanács e határozata a 8 osztályos végzettség megkövetelésének határidejét 1954. dec. 31-ére tolta ki. – 1952-ben a vidéki MTH otthonokban a tanulók közel fele, a bentlakók egyharmada végzett csak 8 osztályt – UMKL MTH ir. XIX-C-4. III. Kollégiumi előterjesztések 1952. 103–148. 11. d. 1952. okt. 15-i jegyzőkönyv, kiegészítés.

¹⁰¹ Elsősorban a fiúk körében voltak népszerűek a fővárosi MTH-otthonok. Az MTH-hoz számos kérelem, panasz, fellebbezés stb. futott be, hogy az illetőnek biztosítsanak helyet ilyen MTH-otthonban. – UMKL MTH ir. XIX-C-4. 3. d.

vezetés kellő valóságismeretének hiányából, azaz az adottságok és lehetőségek pontos felmérésének elmulasztásából, másrészt pedig egy elvont iparosítási modell egyéni invenciót nélkülöző követéséből eredeztethetők. Nem tapasztalhatni például jelét annak, hogy a mintának tekintett szovjet gyakorlatot a szolgai átvétel helyett adaptálni próbálták volna az eltérő feltételekre. Holott ezek az eltérések esetenként igen jelentősek voltak. Nagy volt a különbség például az iskolázottsági szint tekintetében. Míg a Szovjetunióban az iparosítás előestéjén, 1926-ban a lakosság 48,7%-a volt írástudatlan és összesen 34 200 volt az FZU-tanulók (gyáripari szakmunkástanulók) száma, addig Magyarországon ugyancsak az iparosítás kezdetén, 1949-ben a keresők 3,5%-a volt analfabéta és viszonylagosan jóval tekintélyesebb volt az ipari tanulók, ezen belül – már ekkor is – a nem kisipari tanulók száma (utóbbiak 1949-ben 17 ezer fős tömeget alkottak).¹⁰² E különbségek tehát – nem szólva más eltérésekről – alapos helyzetelemzést, s az adottságokhoz való jobb alkalmazkodást követelték volna meg. Erre azonban nem került sor.

Ugyanakkor a magyarországi iskolázottsági szint – mintegy a közbülső európai történeti régió fejlődési sajátosságainak kifejeződéséeként – a világszínvonaltól jelentősen elmaradt. Az ipari munkásság iskolázottságát az 1940-es évek végének Magyarországon a 6–8 osztályt végzettek túlnyomó többsége jellemezte: a 8 osztályos középiskola 1–4. osztályát végzetekkel együtt több mint 7/10-üknek volt ilyen végzettsége.¹⁰³ Maga az iskolázottsági színvonal természetesen jelentősen befolyásolta a munkaerőpiaci pozíciókat, s mint ilyenek, szakmánként eltérő specifikumai voltak. (Gondoljunk csak például a nyomdaipari szakmunkás és az építőipari segédmunkás iskolázottságával szembeni egészen eltérő követelményekre.)

A szakképzett munkások számának növekedése az ipari munkaerőpiacon 1949 után bekövetkezett változások egyik fontos eleme volt. Az ipari munkásság egésze képzettségi színvonalának emelkedéséről azonban e gyors fejlődés ellenére sem beszélhetünk az 1950-es évtizedben, sőt 1949–1960 között az ipari munkásság egészén belül – a segédmunkások változatlan hányada mellett – a betanított munkások javára visszaesett a szakmunkásság aránya.

A szakmunkásságnak a betanított munkásokénál jóval lassúbb növekedésében a kisipar visszaszorításának komoly szerepe volt, tekintve, hogy sok kisipari, szakképzett munkás (és önálló) csak betanított vagy segédmunkásként tudott elhelyezkedni. A táblázatból is látható arányváltozás alap-

*Az ipari munkások szakképzettség szerinti megoszlása
1949–1960¹⁰⁴*

	1949		1960	
	szám	%	szám	%
szakmunkás	363 514	54,2	522 796	41,1
betanított munkás	135 928	20,2	428 911	33,7
egyéb fizikai dolgozó	172 118	25,6	321 151	25,2
Összesen:	671 560	100,0	1 272 858	100,0

¹⁰² Az analfabetizmus adataira a Szovjetunióban l.: *Jerzy Ciepielewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete*. Bp., 1977. 185. (táblázat); az FZU-tanulókéra: *Posztrojnyie fundamenta szocialiszticeszkoj ekonomiki v SzSzsZR 1926–1932*. Moszkva, 1960. 570. (FZU = *Fabricsno-zavodszkoje ucenyicsesztvo-üzemi iparostanuló-képzés*). A nem FZU-tanulók száma a szövegben megadottnál nyilvánvalóan sokszorosan több volt. – A magyarországi analfabetizmusra: 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 29. – A magyarországi ipari tanulók 1949. évi számára: *Statisztikai Évkönyv 1957*. i. m. 66.

¹⁰³ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 158–159.

vető oka azonban mégsem ez, hanem az volt, hogy az ipar legdinamikusabban fejlődő ágazatai munkaerőpiacán sokkal élénkebb volt a kereslet a betanított munkások, mint szakképzett társaik iránt. Munkaerő-gazdálkodási, munkaerőpiaci szempontból ez volt a szocialista iparosítás kezdetének egyik legfontosabb jellemvonása. Az 1950-es évtized egyik leggyorsabban fejlődő iparcsoportjának, a vasiparnak feszített ütemű, extenzív jellegű fejlesztése például egyértelműen ilyen jellegű munkaerőpiaci konzekvenciákkal járt. A fizikai létszámát 1949–1960 között csaknem megkétszerező iparcsoport munkásain belül a betanított munkások 1949. évi 19%-os aránya 1960-ra 32%-ra ugrott föl, míg a szakmunkásoké 60-ról 48%-ra csökkent.¹⁰⁴ E tendencia természetesen a legszorosabb összefüggésben állt az iparcsoport technikai felszereltségének szintjével, a vállalati struktúrával és a termelés lehető leggyorsabb növelésének gazdaságpolitikai szándékával.

Az ipari termelés minél gyorsabb növelésének szándéka a szakemberellátáshoz hasonlóan, más területeken is mennyiségi modernizációs megoldásokat involvált. Mivel a munkaerő központi elosztása során nagyon határozottan előnyhöz juttatták a kiemelt ágazatokat, ez oda vezetett, hogy az első öt éves term időszakában éppen azok fejlődtek a legextenzívebb módon: a termelés és a termelékenység növekedése között itt támadt a legnagyobb rés. Míg 1949–1955 között a nehézipari termelés növekedésének 69, addig a könnyűiparéknak 61%-a származott az aktív keresők számának növekedéséből. Különösen szembeszökő, hogy a bányászat ugyanezen időszakban 84%-kal növelte termelését, ám az egy foglalkoztatottra jutó termelés mindössze 6%-kal emelkedett.¹⁰⁶ Az ipari termelékenység ilyen lassú növekedése a teljes foglalkoztatottság – alapvető jelentőségű – megeremtésének volt kedvezőtlen mellékjelensége.¹⁰⁷ A termelékenység lassú növekedése gyakorta munkaerő-pazarlással párosult, például úgy, hogy a vállalatok az év- (negyedév, hó-) végi hajrákra tartalékolták a munkaerőt, amelyet a közbeeső időszakban nem tudtak kellően ellátni munkával.

A gazdaság egészén belül az ipar javára mutatkozó munkaerő-mobilitás nem csupán a központi elosztási mechanizmus következménye volt, hanem gazdasági jellegű késztetéseké is. Bizonyos mértékig ilyen szerepet töltött be a bérendszer, noha természetesen a munkaerőpiac nem a neoliberalis közgazdasági iskola által leírt „tisztá” bérszabályozott piacként működött; időszakunkban különösképpen nem. A bérezés elsősorban a gazdaság nagy egységei közötti, például a mezőgazdaságból az iparba irányuló munkaerő-mobilitást volt hivatott ösztönözni. Ezért még azonos jellegű, például építőipari munkáért is, az országos bérkategorizálási rendelkezések értelmében, 15–20%-kal kevesebb bért fizettek a mezőgazdaság állami szektorában, mint az állami iparban. (Az emiatt felhalmozódott gazdaság- és szociálpolitikai feszültségek 1953 júniusa után lökészerűen kerültek a felszínre az állami gazdaságokban, ill. a MEDOSZ-ban.¹⁰⁸ Az iparon belül a szénbányászatban, a kohászatban és a nehéziparban voltak a legmagasabbak a bérek, míg jóval alacsonyabbak az élelmiszer- és a könnyűiparban.¹⁰⁹ Ugyanakkor a kialakult bérezési forma egyaránt kevésbé ösztönözte az azonos iparágak vállalatai közti és a vállalaton belüli munkaerő-mobilitást, mert a bérezés elszakadt a vállalati produktivitástól és erősen egyenlősítő jellegű volt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy időszakunkban ne jelentkezett volna a mobilitási igény a vállalati munkaerőpiacra belül; ennek az átképzés esetében számos példáját lehetett tapasztalni. Ilyen törekvéseket válthatott ki például a képzettség megszerzése, s ennek révén a munkahelyi stabilitás növelése; a nehéz testi munka taszító szerepe stb.

¹⁰⁴ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 50–51. és 1960. évi népszámlálás 6. köt. i. m. 136–138. alapján. Ipari tanulók adatai nélkül.

¹⁰⁵ 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 38–42. és 1960. évi népszámlálás 6. köt. i. m. 134–136. alapján. – Az 1950-es évek elején előszeretettel használt „vasipar” fogalmán a következő iparágakat értjük: kohászat, vas-, fém- és alumíniumfeldolgozás, gépgyártás.

¹⁰⁶ Munkaerőhelyzet. KSH, Bp., 1965. 25. és Ipari Adattár i. m. 80 és 88.

¹⁰⁷ Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. i. m. 198.

¹⁰⁸ SZKL MEDOSZ ir. 1953. (rendezetlen). Jelentés a mezőgazdasági és erdészeti dolgozók élet- és munkakörülményeiről. D.n. (1953 vége–1954 eleje).

¹⁰⁹ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 253. d. Munkaügyi terv 1951. máj. 4. – Az évi átlagbér az iparban 8420 Ft, a szénbányászatban 10 440 Ft volt.

A vállalati termelés szempontjából centrális szerepet játszó, zömében szakmunkásokból álló munkáscsoportok kialakítása, ill. megtartása az újonnan megszervezett és a régi üzemek vezetése számára egyaránt igen fontos volt. Ezért bizonyos béren kívüli juttatások (pl. a jelentős mértékben a szakminisztériumokra bízott lakáselosztás) esetében – érthetően – ezt a réteget juttatták előnyökhöz; továbbá erősen kímélték a különféle adminisztratív intézkedésektől. Így például az önkényes kilépés címén feljelentett dolgozók között alig-alig található szakmunkásokat, továbbá olyanokat, akik huzamosabb ideje a vállalatnál dolgoztak. A példastatuálás egyértelműen a vállalaton belüli munkamegosztásban perifériális helyzetben levő, rövid ideje ott dolgozó, tanulatlan, könnyen helyettesíthető munkásréteg ellen irányult. Utóbbiak jelentős része hátrányos helyzetű munkás volt,¹¹⁰ nagy részük a közelmúltban került az iparba, mindenképp a mezőgazdaságból, ahonnan 1949–1953 között 360 ezer fő lépett ki,¹¹¹ az ún. újmunkásság fő forrását képezve.

Időszakunknak az egyik legfőbb emlegetett és vitatott kezdeményezése az ún. sztachanovista mozgalom megindítása volt, amely a dolog jellegéből következően elsősorban a vállalaton belül centrális helyzetben levő munkásréteget érintette. Ez a felülről kezdeményezett, munkaverseny jellegű mozgalom elsősorban a termelékenység emelését volt hivatott szolgálni, főleg új munkavégzési eljárások bevezetésével. Első kezdeményei 1948-ra nyúlnak vissza, de széles körű kibontakoztatására 1949-től, az MDP Nagybudapesti Pártbizottság augusztusi aktívülését, ill. a SZOT 1949. őszi országos felhívását követően került sor. (Formálisan 1950 elejétől, az első országos kongresszus összehívásától nevezték sztachanovista mozgalomnak.)¹¹² A mozgalom – noha igen tömeges volt, csúcspontján a résztvevők száma 10 ezer körül mozgott¹¹³ – alapvető célját, a termelékenység, az egyéni munkateljesítmények általános emelését nem tudta elérni. Elsősorban azért, mert nem a ténylegesen adott lehetőségek jobb kihasználásán, hanem jelentős mértékben mesterségesen produkált, s ezért nem példaértékű eredményeken alapult. Az egy óra alatt elvégzett két napi munkateljesítmény, az egy nap alatt megkeresett másfél havi átlag-fizetés,¹¹⁴ ha személyesen komoly erőfeszítéssel és szaktudással párosult is, természetesen nem volt reális, s így a vállalati szakmunkásgárda szemében inkább idegenkedést, semmint lelkesedést váltott ki.¹¹⁵

Az 1950-es évek első felében az ipari munkaerőpiac helyzetére különösen jellemző volt a munkaerő nagyarányú hullámzása, fluktuációja. Mértékére mi sem jellemzőbb, mint hogy az erőteljes adminisztratív korlátozás ellenére – egy 47 vállalatot érintő reprezentatív felmérés szerint – nem egészen fél év alatt a foglalkoztatottak ötöde morzsolódott le.¹¹⁶ E tömeges fluktuáció természetesen jelentősen akadályozta a vállalatok stabil munkásgárdájának kialakulását (1955-ben az állami ipar munkásainak csupán 27%-a, a szakmunkások 36%-a dolgozott öt évnél hosszabb ideje munkahelyén), ami viszont kedvezőtlenül befolyásolta a termelés színvonalát. A fluktuáció megakadályozására, a „vándormadarak” számának csökkentésére, a „lelkiismeretlen munkáscsábítók” tevékenységének visszaszorítására irányuló magas szintű állami intézkedések¹¹⁷ viszont nem bizonyultak hatékonyak, mert velük szemben erős vállalati, ill. munkavállalói érdekek álltak.

A gyakori munkahely-változtatás a munkásság valamennyi rétegében előfordult, de eltérő mértékben, a szociológiából kölcsönzött kifejezéssel: „rétegspecifikus” volt. Elsősorban ugyanis az iparba újonnan, intragenerációs mobilitással bekerült, jórészt szakképzetlen munkásságot jellemezte, azokat, akik a vállalati munkaszervezetben könnyen elsajátítható munkafeladatokat láttak el, tehát e szervezet „perifériájához” tartoztak. E számban gyorsan növekvő réteg munkaerőpiaci instabilitásához hozzájárultak a korábban említett bérezési problémák, az alacsony fizetések taszító szerepe, továbbá a béren kívüli juttatásokból (lakás, szolgáltatás stb.) való alacsony részesedés és igen gyak-

¹¹⁰ Gyekiczky Tamás: Törvényesen elítéltetett. Kritika, 1984. 7. 21.

¹¹¹ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához i. m. 30.

¹¹² Szocialista munkaverseny Magyarországon. Bp., 1950. 5–59., 152–162 és 392–395.

¹¹³ A szocializmus építésének útján. Az MDP II. kongresszusának anyagából. i. m. 266.

¹¹⁴ Szocialista munkaverseny Magyarországon. I. m. 364., 223.

¹¹⁵ MSZMP KB PIA. 276. f. 61/599. Előterjesztés a népgazdaság fejlődéséről az első ötéves terv időszakában. 1955. máj. 21.

¹¹⁶ UMKL MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések, 1952. 11. d. 1952. okt. 10-i jegyzőkönyv.

¹¹⁷ Pető-Szakács: A magyar gazdaság négy évtizede (1945–1985) i. m. 194.

ran a nehéz fizikai munka ugyancsak taszító szerepe. (Utóbbi jelentőségére enged következtetni, hogy éppen a legjobban fizetett szénbányászatban volt a legerősebb a fluktuáció.) Emellett a különféle vállalati átszervezések és az ún. „racionalizálások”, vagy éppen fegyelmi jellegű elbocsátások során a vállalatok vezetése is általában e réteg létszámát csökkentette. (Bár az 1949–1950-ben lezajlott, széles körű vállalati átszervezések, fúziók stb. a munkásság tágabb körét érintették.)

E munkáscsoport körében a gyakori munkahely-változáshoz jelentősen hozzájárult a rendszeres foglalkoztatáshoz szokottság hiánya, a munkahely és a lakóhely eltávolodása s az ezzel járó ingázás terhei. Az 1950-es évek elején a gazdaság és a szociális intézményrendszer nem voltak felkészülve a munkásság létszámának ilyen rendkívül gyors növekedésére, ami könnyen okává válhatott a munkahely elhagyásának (Pl. a közlekedés, pontosabban a személyszállítás, vagy a bölcsődei-óvodai hálózat fejlesztésének lemaradása az ingázók, illetve a női munkavállalók számának rohamos emelkedése mögött, új munkahely keresésére inspiráltak.)

Az iparba került új munkaerők egyéb társadalmi és gazdasági meghatározottságai és ebből fakadó törekvései is a fluktuáció erősödése irányába hatottak. Ilyen meghatározottság volt elsősorban a „második gazdaságban” és a „másodlagos munkaerőpiacon” folytatott tevékenységben való érdekelttség, mert a munkások egy része az „első gazdaságban” (tehát a munkahelyén) folytatott tevékenységét attól (is) függővé tette, hogy az mennyire ad lehetőséget a melléktevékenységre, mindekenélőtt a mezőgazdasági munkára.

Az ipari munkásság érdekelttsége a különféle melléktevékenységben a szocialista iparosítás kezdete előtt sem volt ismeretlen. Mezőgazdasághoz kötődésének mértékét jelzi, hogy 1949-ben a munkásságból (bányászattal) 64 ezer fő rendelkezett földtulajdonnal, s hogy ugyanebben az évben 37 ezer ipari munkás végzett időlegesen mezőgazdasági munkát (elsősorban gabonabetakarítást). Emellett pedig 1949-ben valamennyi foglalkozási csoport, ill. népgazdasági ág közül az ipar munkásai voltak a leginkább érdekelték más, nem mezőgazdasági jellegű mellékfoglalkozások folytatásában is.¹¹⁸

Az 1949-et követő években, tartós tendenciaként, jelentősen erősödött és indítékában részben át is alakult az ipari munkásság e kettős munkaerőpiaci kötöttsége. A munkaerőpiac „megkettőződésének” erősödése alapvetően a társadalmi-gazdasági viszonyok gyors átalakulásának volt a következménye, s közvetlenül összefüggött az ipari munkásságba hirtelen bekerült kisárutermelők (parasztság, kisiparosok) magas számával, akiknek egy jelentős részét objektív gazdasági késztetések indították arra, hogy melléktevékenységet folytasson. (Elsősorban önellátó jellegű mezőgazdasági tevékenységet a redukált területű kisgazdaságban, noha ezt – a „kétlakiságot” – hatóságilag erőteljesen tilalmazták.) Bizonyos mértékig az átmeneti gazdasági-társadalmi viszonyok, továbbá a rossz közellátás következményeként, az 1950-es évek elején az iparból még százezres nagyságrendben áramlott vissza a munkaerő gabonabetakarítási munkákat végezni.¹¹⁹ A kisipar hirtelen hanyatlása az ipari munkássá lett volt kisiparosok vagy szakmunkások munkaidő utáni javító-szolgáltató tevékenységét növelte meg, noha e gazdaságterület visszaesését megakadályozni nem volt képes.

1953 közepétől, az MDP KV június 27–28-i ülését, majd a július elején kidolgozott és nyilvánosság elé tárt új kormányprogramot követően a munkaerő-gazdálkodási politikában is jelentős változtatásokra került sor, az „új szakasz” politikája¹²⁰ gazdasági törekvéseinek megfelelően. Bár az átállás kezdetben számottevő ellenállásba ütközött a június előtti gazdaságpolitika több – részben igen magas beosztású – exponense részéről.¹²¹

¹¹⁸ A földtulajdonra és a mellékfoglalkozásra vonatkozó adatok forrásai: 1949. évi népszámlálás 7. köt. i. m. 222., 228., 247., 249.

¹¹⁹ A mezőgazdasági népesség iparba vándorlásának korabeli kérdéseivel foglalkozik: *Belényi Gyula: Munkaerő-gazdálkodási politika és mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949–1953) Párttörténeti Közlemények, 1984. 4.*

¹²⁰ L. erre: *Szabó Bálint: Az új szakasz politikájának kezdetei. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. június ülésétől az októberi plénumig. Párttörténeti Közlemények, 1983. 2. 91–140.*

¹²¹ UMKL MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések 1953. 54–89. 12. d. 1953. júl. 17-i jegyzőkönyv (függelék).

1953 júniusa után alapvetően átalakult és csökkent a munkaerő-gazdálkodás jelentősége a gazdaságpolitika egészén belül. Míg például a második ötéves terv 1953 elején megkezdett előkészítése során¹²² az első tervváltozatok még változatlan szellemben – bár a munkaerő-tartalékok hirtelen csökkenése miatt a növekedés ütemét tekintve mérsékeltebben – fogalmazták meg a terv munkaerő-gazdálkoási célkitűzéseit,¹²³ addig 1953 júniusa után megszakad e törekvések (mindenekelőtt a nehézipar, a gépgyártás különleges preferenciájának) a kontinuitása.

Már a kortársak is észrevették,¹²⁴ hogy a népgazdaság belső egyensúlya a munkaerő-ellátás területén is megbomlott, ezért az 1953 júniust követő intézkedések ennek az egyensúlynak a helyreállítására törekedtek – több-kevesebb sikerrel. Nagy, a gazdaságpolitika keretein túlmutató jelentőséget tulajdonítottak például annak, hogy az 1953-ig valóban példátlan ütemben felduzzadt állami és vállalati adminisztratív apparátust csökkentették. A külön e célból az MDP Politikai Bizottság által életre hívott „Racionalizálási Kormánybizottság” feladata nem kevesebb mint 90 ezres létszám-csökkentés megvalósítása volt 1955 tavaszáig.¹²⁵ (Ez az egyébként indokolt – és éppen a fizikai dolgozók körében népszerű – intézkedés egyes időszakokban, főleg 1954-ben számottevő foglalkoztatási problémákat okozott, bár a csökkentés mértéke nem érte el a tervezettet.)

Az ipar munkaerőpiacát (is) érintő legfőbb változás a nehézipar fejlesztésének lefékezése és a korábban hatalmas arányú építő tevékenység drasztikus csökkentése volt, illetve ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági termelés és a fogyasztási javak gyártásának növelése. A gazdaságpolitikában és ennek nyomán a munkaerő-gazdálkodásban bekövetkezett változásoknak a közvetlen külpolitikai inspirációk¹²⁶ és az 1953-ra kifejezetten feszültté váló belpolitikai helyzet készítetési mellett természetesen közvetlen gazdaságpolitikai indítékai is voltak. A gazdaság belső egyensúlyának megbomlása, az életszínvonal visszaesése mellett egyértelműen ilyen irányba hatott a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának egyre erőteljesebb megbomlása, a tőkés és szocialista kapcsolatokban egyaránt. A szűkségképpen előtérbe került exportosztönző és importmegtakarító törekvések pedig önmagukban sem tették lehetővé az importigényes nehézipari fejlesztés fenntartását, s a lehetőségei szerint exportképes, ám ekkor szintén importra szoruló mezőgazdaság fejlesztésének további visszafogását.¹²⁷

Ugyanakkor a munkaerő-gazdálkodásban és magán az ipari munkaerőpiacon 1953-tól bekövetkezett változások csak részben alakultak az elképzeléseknek megfelelően. Nem sikerült megvalósítani például, hogy az iparban és főleg az építőiparban – utóbbi állami szektorának munkáslétszáma 1952–1955 között 207 ezerrel 136 ezerre zuhant¹²⁸ – feleslegessé vált, paraszti eredetű segédmunkásság a mezőgazdaság szocialista szektorába térjen vissza; többségük a magángazdálkodás újrakezdésére tett kísérletet. A beruházások visszafogása és a mezőgazdasági termelés feltételeinek javítása nyomán a vártnál nagyobb számú munkás tért vissza a mezőgazdaságba, ami az építőipar mellett a bányászat munkaerő-ellátásában is komoly fennakadásokhoz vezetett.¹²⁹ A „magántev-

¹²² L. erre: *Pető Iván*: Ellentmondások kiütkeresés. Az 1956-ban elfogadott második ötéves terv koncepciójához. In: *Válság és megújulás*. Szerk.: *Vass Henrik*. Bp., 1982. 35–51.

¹²³ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 425. d. Előterjesztés az első ötéves terv során végzett telepítésekről és a második ötéves terv telepítési irányelveiről. 1953. márc. 28.

¹²⁴ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. I. m. 30. (A KSH 1954. évi elemzése.)

¹²⁵ UMKL OT ir. XIX-A-16-b 620. d. Előterjesztés a Minisztertanácsához, 1954. szept. 30.

¹²⁶ Vö.: *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Szerk.: *Balogh Sándor és Jakab Sándor*. Bp., 1978. 211. újabban: *Pető-Szakács*: *A magyar gazdaság négy évtizede* i. m.

¹²⁷ A külkereskedelmi egyensúly problémája 1954-ben erősen foglalkoztatta a gazdasági vezetést. L.: *MSZMP KB PIA*. 176. f. 61/419. 1954. máj. 15-i előterjesztés az 1954. évi népgazdasági terv egyes kérdéseiről.

¹²⁸ Statisztikai Évkönyv 1957. i. m. 66.

¹²⁹ *MSZMP KB PIA*. 276. f. PB (film) 1889. Az MDP PB 1954. dec. 6-i ülése (Czottnér Sándor felszólalása).

kenység szívóhatása” a kisiparosság esetében is erősebbnek bizonyult az előzetesen feltételezettnél.¹³⁰ az önálló kisiparosok száma (építőiparral) 1953–1954 között 31 ezerrel emelkedett.¹³¹

Az 1953–1956 közötti időszak legjelentősebb munkaerő-gazdálkodási problémájává az egyre súlyosbodó foglalkoztatási gondok váltak, amelyek átmenetileg kérdéssé tették a teljes foglalkoztatottság fenntartását is. 1954–1956 között komoly túlkínálat volt tapasztalható női munkaerőben, a foglalkoztatást kereső nyugdíjasok és mindenekeelőtt az ekkor munkába lépő fiatalok körében (szakmunkásoktól a diplomásokig). (1956 őszén az elhelyezkedni nem tudók száma 40–50 ezer fő volt.)¹³² Az elsősorban az iparban jelentkező munkaerő-túlkínálat enyhítésére 1954-től különféle intézkedések születtek, ám ezek nem jártak kellő eredménnyel. (A 8 osztályt végzettek visszatartása a mezőgazdaságban; kísérlet az ún. „minőségi cserére”, amelynek során az ipar adott munkaposztján dolgozó munkást képzettséggel próbálták felváltani¹³³ stb.) A foglalkoztatási probléma ugyanis mélyebben fekvő demográfiai, társadalmi, oktatáspolitikai, illetve gazdaság- és életszínvonal-politikai kérdésekkel függött össze.

A bekövetkezett változások természetesen nem hagyhatták érintetlenül az 1953 előtti időszak munkaerő-gazdálkodásának egyes, karakterisztikus részterületeit sem. Már 1954-re erősen visszaesett,¹³⁴ majd lényegében megszűnt a munkaerő-toborzás. Megindult a szakképzés rendkívüli egyoldalúságainak korrekciója is, mind a tanulók szakmai összetételét, mind az iskolahálózat területi elosztását tekintve.¹³⁵ Igen fontos, a munkásság helyzetét kedvezően érintő intézkedéseket hoztak a korábban túlzott méreteket öltő túlóráztatás és a vasárnapi munka csökkentésére. Ugyanakkor jóval nagyobb gondot fordítottak arra, hogy a vállalatok betartsák a Munka Törvénykönyve előírásait, a törvényességet. A vállalatoknak például részletesen meg kellett indokolniuk a felmondást; jelentősen enyhítették továbbá az önkényes kilépés szankcióit.¹³⁶ 1955 tavaszától ugyan, az MDP politikájában bekövetkezett újabb irányváltástól kezdődően éppen ezen a területen történt a legfeljebb visszatérési kísérlet¹³⁷ az 1953 júniusa előtti gyakorlathoz, de a munkaerő-gazdálkodási rendszer egészét már nem lehetett az 1949–1953 közötti pályára visszaállítani.

Az 1940-es évek végén az ipari munkaerőpiacon és az ipari munkásság körében olyan, hosszabb időszakban érvényesülő változási folyamat vette kezdetét, amelyet ugyan jelentősen erősíthettek vagy gyengíthettek a gazdaságpolitikának – különösen az 1950-es évtizedben gyakori – irányváltásai, de lényegén: az ipari munkaerőpiac tartós, a gazdaságfejlődés egészével korreláló bővülésén nem változtathattak. Azért, mert az ország iparosodása és annak társadalmi és munkaerőpiaci következményei, egyebek mellett a foglalkoztatottsági nível emelkedése, a társadalmi mobilitás erősödése a gazdaságban és társadalomban az 1940-es évek végétől megindult változások lényegi kifejeződései voltak. Ez a modernizációs folyamat ugyanakkor szélsőséges extenzivitással zajlott, számos vonatkozásban csupán mennyiségi változásokat hozott, a „minőségi modernizáció” mind a termelés és a termelékenység színvonalában, mind a munkaerő képzettségében, részben élet- és munkakörülményeiben jelentős, ugyancsak hosszabb időszakra szóló kesedelmet szenvedett.

¹³⁰UMKL OT. ir. XIX-A-16-b. 620. d. Előterjesztés a népgazdaság munkaerőhelyzetéről. 1954. júl. 12.

¹³¹Statistikai Évkönyv 1957. i. m. 66.

¹³²Fonál Sándor: A foglalkoztatottság időszerű kérdései. Közgazdasági Szemle, 1956. 11–12.

¹³³UMKL OT. ir. XIX-A-16. b. 620. d. Előterjesztés a gazdasági Bizottsághoz, 1954. aug. 18. és uo. 619. d. Előterjesztés a Minisztertanácshoz, 1954. jún. 21.

¹³⁴Uo. 620. d. Előterjesztés a Minisztertanácshoz, 1954. febr. 10.

¹³⁵Uo. MTH ir. III. Kollégiumi előterjesztések 1953. 12. d. 54–89. Az MTH munkaterv javaslata 1954. jan. 1.–szept. 15.

¹³⁶Dr. Nagy: i. m.

¹³⁷MSZMP KB PIA. 276. f. 60/517. 3060/VI.14./1955. M.T. sz. hat. tervezete. Aláírás: Gerő Ernő, a Minisztertanács elnökhelyettese.